

Pnina Navé

**NOVA
HEBREJSKA
KNJIŽEVNOST**

telegrafni vnosi
Pina Nave:
NOVA HEBREJSKA KNJIŽEVNOST

Naslov originala:
DIE NEUE HEBRÄISCHE LITERATUR
(A. Francke AG Verlag Bern, 1962)

Izdavanje ove knjige pomogla
je svojim prilogom **Memorijalna**
fundacija za jevrejsku kulturu
(Memorial Foundation for
Jewish Culture)

Štampano u 2.000 primeraka

Štampa: »Srboštampa«, Beograd, Dobračina 6—8

1965

Pnina Nave

**NOVA
HEBREJSKA
KNJIŽEVNOST**

Prevod:
MIRA FLAJSER-DIMIC

Lektor:
VERA STOJIC

Redakcija:
DAVID LEVI-DALE
Doc. dr **ZDENKO LEVNTAL**

Izdavač:
SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE, BEOGRAD
Ul. 7. jula 71a, pošt. pregradak 841

S A D R Ž A J

	Strana
<i>Predgovor pisca nemačkom izdanju</i> — — — — —	7
UVOD — HEBREJSKA POSLEBIBLIJSKA KNJIŽEVNOST	9
I OD PROSVETITELJSTVA DO NACIONALNOG PREPO.	
RODA — — — — —	15
Nemačka, 1750—1820 — — — — —	15
Austrija, 1820—1850 — — — — —	21
Rusija, 1850—1881 — — — — —	25
1. Teorija i stvarnost — — — — —	25
2. Mapu — — — — —	26
3. Novo oblikovanje stremjenja — — — — —	29
4. Publicistika — — — — —	35
5. Prekretnica 1881. godine — — — — —	37
Renesansa jezika — — — — —	42
Nacionalna renesansa — — — — —	45
II RASTRKANOST I OKUPLJANJE (1900—1950) — — — — —	
Od Mendelea do Pereca — — — — —	49
Bjalik i njegov krug — — — — —	58
M. J. Bin Gorion — — — — —	66
Cernihovski — — — — —	68
Rusija posle revolucije 1917. godine — — — — —	74
Poljska — — — — —	77
Amerika — — — — —	81
III EREC JISRAEL (1900—1961) — — — — —	
Od Brennera do Karnija — — — — —	84
Šne'ur i pripovedači — — — — —	90
Agnon — — — — —	95
Hazaz i folkloristi — — — — —	98
Drama — — — — —	103
Lirika — — — — —	106
Kritika i esej — — — — —	110
Mladi Izraelci — — — — —	112
<i>Pogovor izdavača srpskohrvatskog prevoda</i> — — — — —	117
<i>Bibliografija</i> — — — — —	119
<i>Dobitnici nagrada za lepu književnost</i> — — — — —	123
<i>Registar</i> — — — — —	125

PREDGOVOR PISCA NEMAČKOM IZDANJU

Ova knjižica predstavlja prvi pokušaj povezanog prikazivanja nove hebrejske književnosti (do 1961. godine) na jednom evropskom jeziku. Stoga je bilo neophodno prikazati ne samo najnoviju sadašnjost ili poslednjih šezdeset godina, već i objasniti organski razvoj te književnosti; jer je postojala opasnost izjednačivanja hebrejskog i izraelskoga čime bi se izvitoperila stvarnost. Upravo kod umetnosti koju stvaraju Jevreji — bila to pisana reč ili koja druga grana umetnosti — mora se uzeti u obzir društvena pozadina. pisci vode poreklo iz zemalja veoma udaljenih jedna od druge i koje se između sebe bitno razlikuju: istočna Evropa, Sjedinjene Američke Države, zemlje Sredozemlja i Arabija. Ova sociološka i istorijska stvarnost nalagale su obradu najvažnijih pojava svakog razdoblja i svake zemlje; nama se često učinio važnim i sporedni pisac, pored tipičnog i klasičnog. Pored pisaca pomenutih u ovoj knjizi postoje i mnogi drugi, ali njihova bi obrada prevazišla okvire ove knjige.

Odustali smo od strogog odeljivanja stvaralaštva starijih i mlađih pisaca jer bi to dovelo do mehaničke podele na kratka poglavlja i okrnjilo celinu koju želimo prikazati.

Prevodi na nemački jezik i prikazi pojedinih pisaca — pre 1939. i posle 1948. godine — navedeni su u bibliografiji. Bibliografija priručnikâ i stručnih dela namenjena je čitaocima koji žele detaljnije informacije. Registar obuhvata kako imena tako i tematske obrade.

Čitaocima koji vladaju engleskim, francuskim i španskim jezikom treba napomenuti da su mnoga navedena dela prevedena na te jezike, naročito tokom poslednje tri decenije.

Jerusalim, proleće 1962.

U V O D

HEBREJSKA POSLEBIBLIJSKA KNJIŽEVNOST

Da bi se shvatio razvoj savremene hebrejske književnosti neophodno je poznavati bar u glavnim crtama istoriju hebrejske literature stvarane u epohama posle Biblije. Pri posmatranju perioda od gotovo 1800 godina treba kao prvo utvrditi da je ova književnost neprekidno postojala i snažno formirala jezičku svest Jevreja; da se od drevnih vremena do danas hebrejski koristi i kao »neknjiževna« pisana reč u životu pojedinaca i zajednice (u prepisci, opštinskim hronikama i ličnim zabeleškama). Kao rezultat stalnog proučavanja Biblije i drugih, za jevrejski narod obaveznih spisa nastajali su uvek novi komentari na hebrejskom i prevodi na jezik zemlje u kojoj su Jevreji živeli ili kojim su se služili. Ovo se pre svega odnosi, hronološki, na područja aramejskog, grčkog, arapskog, španskog i nemačkog jezika. Hebrejska i aramejska književnost, zasnovane na Bibliji, sadrže mnoštvo legendi, komentara, kao i prevoda na te jezike; na njih se nadovezuju, kao sveto »usmeno učenje«, aramejski tekst glavnog dela Talmuda i u 13. veku knjiga Zohar, takođe osvećeno delo jevrejske mistike na aramejskom jeziku. Aramejskim tekstovima dodavani su hebrejski komentari, te su tako nastale nove polazne tačke za hebrejsku književnost, osobito na polju verskog zakonodavstva, koje se razvilo sve do naših dana. Starije za široko narodno obrazovanje ogleda se tokom celog srednjeg veka u hebrejskim i arapskim knjigama o načinu života, medicini, filozofiji. Povezanost sa kulturom islamske i hrišćanske okoline omogućila je, uz negovanje već postojećih vrednosti, stalno stvaranje novih.

U doba Vizantije nastale su u Erec Jisraelu, između ostalog, i hebrejske svećane himne, koje su imale trajan uticaj na grčku

liturgiju. Međutim, središte jevrejskog misaonog života je sve do 11. veka Mesopotanija, domovina vavilonskog Talmuda; odatle verski poglavari vode tokom nekoliko stoleća živu prepisku na hebrejskom i aramejskom sa zajednicama u dijaspori. Postepeno, vođstvo prelazi na zajednicu u Egiptu, gde se od vremena helenizma razvijalo živo stvaralaštvo (tu je ponikao grčki prevod Biblije). Za vreme mavarske vladavine u Španiji Jevreji su zauzimali rukovodeće položaje u državnoj upravi i od 10. veka stvarali hebrejsku beletristiku po uzoru na arapsku — pravu revoluciju Moderne za onu epohu. To je bilo zlatno doba iberskih odnosno španskih Jevreja, doba mislilaca i pesnika kao što su Šmuel ibn Nagrela, Moše ibn Ezra, Jehuda Halevi, Šlomo ibn Gabirol (koji je sa latinskim prevodom svoga dela »Izvor života« pod imenom Avicbron ušao u istoriju sholastičke filozofije) i Moše ben Maïmon (Maimonides, poreklom iz Španije, lekar egipatskog dvora, sahranjen u Izraelu). Delimično nezavisna središta hebrejskog stvaralaštva pojavljuju se — sem u mestima Provanse povezanim sa iberskom kulturom; sastajalištu hebrejskih i francuskih trubadura — i na pojasu severne Afrike do Egipta, na Siciliji i u Italiji. Zajednice ovih zemalja izmenjale su u mnogobrojnim rukopisima svoje književne tvorevine, koje su stizale čak i do udaljene zajednice Jevreja nastanjenih još od biblijskih vremena u Jeмену na jugu Arabije; i tu su prihvaćene savremene inovacije hebrejske književnosti. I u hrišćanskoj severnoj Španiji cvetale su jevrejska umetnost i nauka. Po proterivanju Jevreja iz Španije (1492) osnovane su španjolske zajednice u Holandiji, severnoj Nemačkoj i Italiji, gde Leone Ebreo — Don Jehuda Abrabanel — postaje jedan od osnivača renesansne filozofije, zatim u Turskoj, u »Svetoj zemlji« pod turskom vlašću, i u Latinskoj Americi. Mnogi španski Jevreji, tzv. Marani, bili su generacijama izloženi progonima inkvizicije jer su ostali verni jevrejstvu, mada su pod prinudom u 14. veku prividno prešli u hrišćanstvo. Mnogi lekari, matematičari, filozofi, mističari, državnici, kao npr. Abraham Lusitanus i Spinoza, poreklom su iz maranskih porodica.

Ovo je jedan od glavnih ogranaka jevrejskog naroda, koji je već od ranog srednjeg veka etnički podeljen na nekoliko grupa, od kojih su najveće španjolska ili sefardska i severnoevropska ili aškenaska. Dok su jevrejske zajednice mediteranskog područja nastavile da neguju svoju sopstvenu kulturu, Jevreji nastanjeni u Nemačkoj i Francuskoj još od rimskog doba imali su takođe razvijen misaoni život. Jedan deo njihove književnosti pao je, zajedno sa opštinama,

kao žrtva ponavljanih pogroma koji su pratili kršćanske ratove. Nije nam poznato šta je ta književnost sve obuhvatila; najverovatnije je postojala i svetovna poezija, pored očuvanih dela iz oblasti liturgije, etike i verskog zakonodavstva, koja su izgnanici poneli sa sobom u slovenske zemlje: komentara Biblije, molitvenika, tužbalica redigovanih posle uništenja svake opštine, himni osvete i čežnje za Cionom. Iz ovih dela su, zahvaljujući počecima štamparske delatnosti, neki fragmenti ušli u molitvenike, mada unakaženi crkvenom cenzurom. Knjige pobožnosti i propovedi, pravila i saveta o načinu života i čistoti porodice, i dalje su često prepisivane rukom.

Dok se stvarao geto, delimično dobrovoljno, delimično pod pritiskom vlasti, nastavljalo se živo misaono i književno stvaranje. U Italiji, Egiptu i Turskoj, pa i u krugovima mističara u Galileji, marljivo su se pisale poezija i proza. U svetovnom pesništvu nastajale su u prvom redu novele, većinom u rimovanoj prozi, sa interpolacijom pesama u metričkom stihu, zatim putopisi i pisma. Pisane su i drame, najčešće u alegorijskom obliku, srodne španskim i italijanskim pastoralnim dramama. U krugovima hrišćana-humanista hebrejski je opet klasičan jezik; humanisti su počeli da se interesuju za savremeno hebrejsko stvaralaštvo. Poznavaoi hebrejske Biblije mogli su da razumeju pesništvo koje je od 10. veka negovalo klasičan stil, odbacujući raniji stil himni sa veoma razvijenim barokno-precioznim svojstvima, koja su delimično bila uslovljena mnemotehnikom i željom za prikrivanjem. To važi naročito za Italiju sa njenim hebrejskim i latinskim propovedima u sinagogama koje su posećivali i hrišćani, sa jevrejskim glumcima na dvoru u Mantovi, sa muzičkim delima Salomonea de Rossija, koji je uveo savremeni umetnički stil u horsku sinagogalnu muziku. Katkad bi i neki hrišćanski sveštenik napisao pokojnu hebrejsku pesmu (kao što su obrazovani ljudi pisali latinski). Iz hebrejskog kao jezika obrazovanih ljudi potiče, između ostalog, ako tako možemo da je nazovemo, i jedna učena »običajna« umetnost: u gotovo svim evropskim jevrejskim zajednicama vekovima je postojao običaj da se povodom svećanih događaja vladarima predaju prigodne hebrejske pesme, često uz priloženi prevod na jezik te zemlje. Mnoge ove pesme, sačuvane samo u pojedinačnim primercima, imaju vrednost rukopisa. Kao primeri iz novijeg doba možemo navesti pesme posvećene 1786. godine Fridrihu Vilhelmu II, 1800. godine Napoleonu Bonaparti, 1822. engleskom kralju Đorđu IV, 1831. papi Grguru XVI, 1878. Viktoru Emanuelu II.

Hebrejska prigodna pesma dostigla je, osobito u Italiji, umetničke oblike; tu su naročito negovane kantata i opera, stvarane za svečane prilike — venčanja i osvećivanja sinagoga. Tako je, na primer, M. N. Luzzatto komponovao kantatu u čast osvećenja jednog dragocenog kovčega Tore u njegovoj rodnoj Padovi (1729; reprodukcija je štampana 1958. prilikom ponovnog osvećenja ovog kovčega u Jerusalimu). Godine 1793, povodom slične svečanosti, izvedena je u Firenci jedna opera sa libretom Daniela Ternija i muzikom Mihaela Bulaffija.

Sefardsko doba procvata bilo je gotovo zaboravljeno, sve dok u 19. veku nije nastao jevrejski romantički pokret u Nemačkoj i Italiji i stvorio judaističku nauku. Zahvalna jevrejska čitalačka publika sa zadovoljstvom je primila obrade antičkih i orijentalnih priča, koje su često poslužile kao polazna tačka evropske novelistike. To ilustruju i sledeći primeri: budistička legenda o princu i kaluđeru, koja je u većini evropskih jezika kao priča o Vaarlamu i Josafatu mnogobrojnim preradama dostigla slavu, postala je u hebrejskom jeziku popularna narodna pripovetka; parabola o tri prstena (ili kovčežića), koja je postala poznata po Boccacciovoj obradi u Dekameronu, a ušla i u dela Shakespearea i Lessinga, može se naći u značajnom hebrejskom delu prve polovine 16. veka »Ševet Jehuda« (»Blšč Judin«). Zajedničkim blagom koristili su se pre svega pisci tzv. »Zbirki« (hebrejski: »Mahbarot«), t.j. novela u posebno rimovanoj prozi i metričkoj poeziji, uklopljenih u okvirne priče. Svako delo ove vrste naziva se »Zbirkom« (arapski: »Makamen«). Pripovedači su, po istočnjačkom uzoru, pustolovi, putnici ili móreplovci, koji malom krugu slušalaca redom pričaju svoje doživljaje u obliku novela ili humorističkih priča. Ovo je osnovni oblik kako pikarskog romana tako i Dekameraona.

Tesne veze hebrejske literature sa evropskom književnošću srednjeg i novog veka potvrđuje i činjenica da je jedan hebrejsko-italijanski pesnik 13. veka bio prvi koji je u Evropi sistematski prihvatio oblik soneta: zvao se Immanuel Haromi — poznat pod imenom Manello Romano. Princip pružanja i primanja odnosi se i na regionalne jezike Jevreja: najstarijim španskim tekstovima smatraju se citati u hebrejskim pesmama ženske poezije; viteški romani gotskog perioda obrađeni su u narodnom stilu na jidišu, koji se svakako ne može smatrati »žargonom«, nego jezikom koji se već najmanje 700 godina istorijski razvija i ima bogatu književnost. Na sličan način su jev-

rejsko-arapski i jevrejsko-persijski jezik primali podsticaje iz okoline, pružajući joj istovremeno svoje blago.

Humanistička tradicija italijanskih Jevreja objašnjava zašto je baš tu mogao da se održi neprekidni tok stvaranja hebrejske literature i lepe književnosti sve do 19. veka, postigavši vrhunski domet u delu dramatičara i mističara Moše Hajima Luzzattoa (Padova 1707 — Ako 1746). Uskomešanost izazvana uticajem pseudo-mesijanskog pokreta Sabataja Cvija (1626—1676) osećala se tokom nekoliko generacija i bila je kako direktni tako i indirektni podstrek nastajanju dva suprotna pokreta obnove evropskog Jevrejstva 18. veka: religioznog hasidizma i prosvetećenosti. Oba pokreta su unela svežinu kako u život tako i u hebrejsku književnost i predstavljala su aškenaski pandan sefardskom literarnom razvoju od 10. do 12. veka.

Emancipacija se smatra početkom novog doba u istoriji hebrejske literature. Izdavanje časopisa u cilju širenja opštih znanja i političkih vesti bilo je u 18. veku usmereno ka održavanju jevrejske kulture hebrejskih čitalaca nemačkog jezičkog područja u okviru njihove šire zajednice. Ovo je bilo od posebnog značaja u doba kada je asimilacija bila veoma olakšana, zahvaljujući uspostavljanju građanskih prava. Stalnim naglašavanjem važnosti nacionalnog jezika i nacionalne tradicije stvorena je protivteža duhu predaje.

Asimilacija u Nemačkoj i Austriji sve više je ograničavala znanje hebrejskog, a dela osnivača judaističke nauke uglavnom su pisana na nemačkom jeziku. Međutim, milioni Jevreja u slovenskim zemljama koji su govorili jidiš i čitali hebrejski, pratili su dela prosvetitelja koji su pisali na hebrejskom. No bilo je i sanjalica koji su smatrali da tradicija i sve što je sa njom povezano samo sputava progres i bratstvo ljudi. Trebalo je da prođu dve generacije da bi se ovi suprotni stavovi uskladili. Prošlo je takođe dosta vremena dok su svojstvene crte našle odgovarajući jezički oblik. U prvo vreme je podražavanje društvenih romana bilo jedino sredstvo koje je simbolizovalo potpunu evropeizaciju jevrejske zajednice. Tek postepeno su stvarane sopstvene nove vrednosti. Često je to bio protest protiv okamenjenih i besmislenih oblika koji bi pokrenuo pisca, pri čemu bi proizvod, u zavisnosti od piščevog dara, bio bezvredan ili iznad proseka. No sve više se i sve jače učvršćivalo saznanje da se od nacionalne sudbine ne može pobeći; da progres nije svrha sama po sebi i da bratstvo nije u suprotnosti sa poštovanjem tradicije i njenim živim razvojem. Upravo je romantizam Jevrejima jasno po-

kazao tesnu povezanost etičkih i estetskih vrednosti sa nacionalnim stremljenjima. Krajem 19. veka neodređeni ideali ustúpili su mesto vekovnoj čežnji za Cionom. Ovaj pokret je stvorio svoju štampu i privukao zajednice koje su bile spremne da, uz svaku žrtvu, ponovo postanu narod u zemlji otaca.

Sa ostvarivanjem ovog stremljenja postajalo je iz decenije u deceniju sve jasnije da je hebrejski u modernom svetu u prvom redu jezik jedne politički određene zajednice, a hebrejska književnost delo jednog samosvesnog naroda u modernom smislu te reči.

Danas je Izrael prirodno središte hebrejskog stvaralaštva i za pisce nastanjene u drugim zemljama. Tu je postepeno nestalo prevlasti aškenaskih autora, a jevrejska plemena Bliskog i Srednjeg istoka ulaze jedno za drugim u stvaralačko polje moderne hebrejske književnosti.

Izlaganja u ovoj knjizi odnose se gotovo isključivo na radove lepe književnosti. Filozofija, istorija i dr. samo se pominju kada je to neophodno za razumevanje međusobne povezanosti. S druge strane, iz informativnih razloga, iscrpnije su prikazani izvesni tematski značajni predmeti.

OD PROSVETITELJSTVA DO NACIONALNOG PREPORODA

NEMAČKA, 1750—1820.

U 18. veku nastupilo je za Evropu novo doba sa saznanjem da svaki građanin ima pravo na školsko obrazovanje i na poznavanje političkih događaja. To saznanje bilo je povezano sa naivnim shvatanjem da čovečanstvo može razumom i njegovim razvojem da krene u zlatno doba. Polazeći od Francuske i njenih enciklopedista, ovo novo shvatanje, racionalizam na humanističko-klasicističkim osnovama, ubrzo se raširilo u nekoliko nemačkih država, u prvom redu u Pruskoj Fridriha Velikog. Tako je Berlin postao jedno od središta prosvetiteljskog pokreta.

U oduševljenom poletu građanskog obrazovanja, humanističkih i klasicističkih ideala, hebraisti su želeli da stvore »domovinu u knjizi« — integrirano i svesno Jevrejstvo koje će u slobodnoj razmeni sa svetom oko sebe bez ikakvih teškoća dalje razvijati svoje posebne vrednosti. To je bila *haskala* — hebrejski naziv za obrazovanje i prosvetćenost — sa svojim nosiocima *maskilim*. Vraćanje na biblijski stil, tako dugo zapušten na severu, kao i obnovljeno interesovanje za Bibliju, predstavljaju događaje koji se mogu uporediti sa mnogo ranije nastalim ponovnim otkrićem i pogrešnim tumačenjem grčke kulture pod uticajem humanizma. S tom razlikom što su sada bile u pitanju i nacionalne, a ne samo kulturne vrednosti. Ovo daje delima nastalim u okviru opštih težnji istorijsku važnost čak i onda kada ona još nisu dostigla samostalnu umetničku vrednost.

Berlinski prosvetiteljski pokret samo je posredno bio pod uticajem hebrejskog jezika koji je negovan u Italiji i Amsterdamu. Bilo je, doduše, nekoliko spojnih beočuga ali, u celini, pokret treba utoliko više smatrati revolucionarnim, jer je ovim književnicima istorijski

kontinuitet tek tokom vremena postao potpuno jasan. Ono što je u Španiji vekovima stvarano na polju lepe književnosti nije bilo nasledstvo nemačkog, austrijskog i ruskog Jevrejstva, nasuprot široko rasprostranjenim ne-beletrističkim tvorevinama mediteranskog porekla.

U Berlinu su živeli jevrejski intelektualci, koji se namerno nisu služili francuskim jezikom kao što je to činila zvanična prosvetčenost, nego nemačkim. Idejni vođa ovog kruga bio je filozof **Moses Mendelssohn** (1729—1786). Iako još nije bio stekao građanska prava, smatrao je svojim najvažnijim zadatkom da, uz potpuno očuvanje tradicionalnih verskih oblika, svoje jednovernike približi opštem napretku. Kao istorijski kuriozitet vredno je pomenuti da se Mendelssohna smatra osnivačem hebrejskog novinarstva; u svojoj 21. godini, 1750, postao je izdavač hebrejskog moralističkog nedeljnog časopisa, u kome je pokušao da da sintezu optimističke filozofije svog vremena i biblijskih ideala. Kasnije je napisao nekoliko filozofskih rasprava na hebrejskom, mada je taj jezik smatrao još nedovoljno razvijenim za potpuno izražavanje naučnih suptilnosti. Od 16 tomova celokupnog izdanja njegovih dela, tri knjige sadrže njegovo stvaranje na hebrejskom jeziku. Ali više nego ovaj mali broj radova — koji su istorijski ipak zanimljivi kao pokušaj značajnog mislioca da oživi voljeni drevni jezik svoga naroda — uticali su Mendelssohnovi nemački spisi i na jevrejski, a preko njega na malobrojni hebrejski čitalački krug. Jer Mendelssohn, u pravom smislu reči, kao hebraista nije bio nosilac ideja prosvetiteljskog pokreta; njegov religiozni stav bio je u tolikoj meri ortodoksan da nije hteo da prizna ni najmanje reforme običaja ili propisa. Ali duh vremena, koji je u znatnoj meri našao izraz u Mendelssohnovom načinu mišljenja i pisanja, prihvaćen je od jedne kasnije generacije, od jednog kruga mladih u Königsbergu. Oni su 1783. godine odlučili da izdaju časopis koji bi odgovarao listu »*Berlinische Monatsschrift*« (»Berlinski mesečnik«) i nazvali ga »*Hane'esef*« (»Skupljač«). Ovaj časopis izlazio je, sa prekidima, sedamnaest godina (1784—97, 1809—11, 1829), i to gotovo celo vreme u Berlinu. Ton časopisa određivali su obziri prema svima i svakome: nisu smeli da se povrede ni ortodoksija ni odredbe pruske cenzure. Strogo uzetvi, bio je to pokušaj da se ne šasvim nova mišljenja i rezultati istraživanja odenu u hebrejsko ruho, boreći se, iz rečenice u rečenicu, za hebrejske formulacije — dakle jedan izdanak u razvoju modernog jezika. Postepeno je stav saradnika postajao slobođniji, čak su, uz himne prirodi, štampane i prezrenie ljubavne pesime. Zanimljivo je pratiti kako se stvarao čitalački krug koji je

svojim pretplatama vraćao list u život kada bi ponekad bio na izdisaju. Taj časopis je stvarno i bio jedino stecište, jedina pokretačka snaga za mlade pisce. Naravno, s vremena na vreme saradnju su pružali i zaista značajni ljudi: Mendelssohn i **Salamon Maimon** (1754—1800). Međutim, većina saradnika radila je grupno, tako da se pojedincima ne može pripisati poseban uticaj. Ta grupna aktivnost može se objasniti na sledeći način: godinama se uporno dokazivalo da je hebrejski, uprkos stavu konzervativaca i reakcionara, svetovni jezik; kao reakcija na glavno zanimanje rabinskih krugova, naročita pažnja posvećena je Bibliji i upotrebljavan je biblijski stil (već stolicima negovan u zemljama Juga, što je tada bilo poznato samo malom broju pripadnika ovog nemačkih prosvetitelja). Shodno stremljenjima toga vremena vladao je estetski ideal koji nije uvek postizavan. Najvažniji saradnici časopisa bili su Ha'efrati, Wessely, Satanov i Franco Mendes. **Josef Ha'efrati** iz Troplovice u Gornjoj Šleskoj (oko 1770—1804) napisao je 1794 — po uzoru na čuvenog hebrejsko-italijanskog dramatičara **Moše Hajima Luzzattoa** (skraćeno **Ramchal**; 1707—1764), kao i na Lessinga i Schillera — prvu hebrejsku prosvetiteljsku dramu »Meluhat Ša'ul« (»Saulovo kraljevstvo«), koja je postigla znatan broj izdanja (81885) i bila veoma važna za razvoj hebrejskog pesništva 19. veka. — **Hartwig (Naftali Hirsch) Wessely** (Hamburg 1725—1805) bio je poliglota i kao aškenaski Jevrej in mnogo naučio od Sefarada koji su se posle izgnanstva sa Pirinejskog poluostrva nastanili u Hamburgu i Amsterdamu. Wessely, po zanimanju trgovac, boravio je u Amserdamu, Kopenhagenu i Berlinu, pošto je prethodno stekao bogato jevrejsko i opšte obrazovanje. Otvorenih očiju pratio je kretanja u svetu, te je pripalo njemu, a ne Mendelssohnu — mnogo značajnijem kao ličnost — da odigra ulogu prvog pesnika hebrejske prosvetćenosti. Godinama se prvenstveno bavio pitanjem jevrejske emancipacije i školskog obrazovanja. U cilju reforme nastavnog metoda preveo je komentare Biblije, nastale uz Mendelssohnovu saradnju, na lak i čist hebrejski jezik. (U to doba, a i kasnije, deci su biblijske knjige objašnjavane komentarima na jidišu, umesto kojih je Mendelssohn uveo nemačke, a Wessely pak hebrejske.) Shvatanje o vaspitanju ovog inače strogo ortodoksnog čoveka izazvalo je žestoku kulturnu borbu, jer je svako odstupanje od uobičajenih metoda bilo jeres u očima rabina. Posle objavljivanja edikta austrijskog cara Josifa II o toleranciji, na koji je čak i Mendelssohn gledao s podozrenjem — jer nije sadržavao

samo privilegije, tj. građansku ravnopravnost, nego i zabrane verskih sloboda — Wessely je objavio nekoliko pamfleta o vaspitanju i sl., koji su izazvali oštre napade ortodoksnih krugova (1781—85). U njegovu odbranu ustali su ne manje pobožni italijanski rabini, koji su — pod uticajem humanizma ukorenjenog kroz generacije — novonastali razvoj u Nemačkoj i Austriji smatrali kao nešto što je odavno trebalo da se dogodi. Uostalom, Wesselyjev negovani hebrejski stil široko se koristio uzorima iz njihovih dela i zapisa.

Kao šezdesetogodišnjak Wessely je počeo da radi na epu o Mojsiju — Mozeidi — pod uticajem Klopstockovog Mesije »Širej tif'eret« (»Pesme sjaja«, tj. ode). Stvarni podstrek za tematiku ovog obimnog dela (na kome je radio dvadeset godina, sve do svoje smrti, ne dovršivši ga) dao je izgleda Herderov rad »O duhu hebrejske poezije« (1782—1783), u kome je pisac izrazio želju da Mojsijev lik, kao bliska nacionalna tema, posluži jednom nemačkom Jevrejину za stvaranje epa. Uprkos očiglednim nedostacima koje su savremenici i kasnije generacije otkrili u ovom dugom i suviše detaljiranom delu, ono je ispunilo istorijsku misiju krčenja puteva obdarenijoj poeziji. To je bio ispit sa idejnog, stilskog i metričkog gledišta; »čista« poezija se u ovim uslovima još nije mogla očekivati, a nije ni data. Delitzsch, jedan od najvažnijih pomagača hebrejskog pokreta, našao je mnogobrojne greške u Mozeidi, dok su drugi bili toliko impresionirani da su se latili prevoda izvesnih delova; neki jevrejski savremenici su u tome pre svega naglašavali motiv nastajanja naroda, koji je trebalo da služi kao uzor savremenim generacijama. Pisac je bezazleno, u najboljem smislu te reči, hteo zapravo da na osnovu biblijskih komentara i legendi u stihu prikaže izlazak iz Egipta, pri čemu je uspeo da pruži i dosta pesnički lepog.

Uz Herderovo oduševljenje za hebrejsko književno blago treba podsetiti i na njegovu obradu legendi, u kojima, čisto intuitivno, pravilno prenosi duh koji mu je poznat samo iz posrednih izvora. To su dela »Listovi prošlosti, jevrejske pesme i parabole« (objavljeno u »Der Teutsche Merkur« 1781), »Razbacani listovi« III, 1787, i »Adrastea«, 1802. Novo izdanje sa pogovorom F. Bambergera, objavljeno je kao 60. knjiga Biblioteke izdavačke kuće Schocken, u Berlinu 1936. — Preteče modernog jevrejskog nacionalnog pokreta svakako su bili i pod uticajem Herderovog mišljenja o budućnosti izraelskog naroda (u »Idejama uz filozofiju istorije čovečanstva« Vajmar 1784).

Jichak Halevi Satanov (Satanov u Podoliji, 1732 — Berlin, 1805) bio je sjajan stilista, koji ne samo da je potpuno vladao raznim jezičkim stranama hebrejskog već se njima i slobodno služio pri pisanju. Pisao je biblijskim jezikom lapidarne moralne spise iz doba Drugog hrama, srednjovekovnu umetničku prozu. Pri tome je bio jedan od prvih koji je čitalačkoj publici ponovo učinio pristupačnim srednjovekovna dela, mada u netačnim izdanjima; a bio je i jedan od prvih koji je uvideo da razvoj jezika zahteva stvaranje mnogih novih reči. Tako je Satanov bio jedan od osnivača judaističke nauke, koja će se tek kasnije razvijati. Ali nije se mogao uzdržati a da svoje čitaoce ne obmane i veštım podražavanjem i pogrešnim podacima.

Još jedan izraziti lik toga vremena je potomak jedne maranske porodice, **David Franco Mendes** (Amsterdam, 1713—1792), trgovac i prigodni pesnik, naučnik i sekretar Opštine, koji se pridružio tada još malom broju dramskih pisaca — naravno samo sa obradama i prepevima; u mladosti je bio učenik Moše Hajima Luzzattoa koji je, osuđen zbog mesijanske delatnosti, pobjegao iz Italije u Holandiju. Luzzatto je, između ostalog, pisao i alegorijske drame, koje su bile pod jakim uticajem italijanske pastoralne drame. Njegov učenik Franco Mendes (koji je svoje ime Franco hebraizirao u Hofši [Slobodan], da bi naglasio svoje potpuno oslobođenje od prinudne hrišćanske prošlosti) bio je mnogo manje značajan od svog učitelja, u prvom redu veoma zanimljivog kao mističara, a i jezik mu je bio manje negovan i elegantan. Međutim, ipak je zanimljivo da je napisao delo »Gmul Atal'ja («Osveta Atalije»), štampano 1770. u Amsterdamu, koje je u stvari prepev kako Racineove »Atalije« tako i jedne drame od Metastasija. Ovaj poslednji je, uostalom, bio veoma omiljen kod svojih hebrejsko-italijanskih savremenika. To je odgovaralo opštoj popularnosti koju je stekao kao pesnik bečkog dvora, a neka njegova dela bila su i prevedena i slobodno prepevana. Jedno drugo delo Metastasija, oratorijum »Betulia liberata«, poslužilo je Francu Mendesu kao uzor za dramu »Judita oslobađa Izrael«; ovdje treba primetiti da je apokrifna Knjiga o Juditi bila poznata Jevrejstvu samo u skraćenim i preinačenim paralelnim verzijama; hebrejski uzor grčkog teksta izgubljen je još u doba crkvenih otaca, a grčki tekst je tek 1830. godine preveden na hebrejski jezik. Značajno je da je baš ovaj pesnik ponovo učinio bliskom temu koja se bila izgubila — postupak koji se u krugovima Marana događao već i u ranijim vekovima.

Glavno stremljenje hebrejskih pisaca bilo je da donesu »lepotu Jafetovu u Samove šatore«. Ovaj osnovni moto epohe značio je ne samo prevodenje svih Schillerovih pesama — Schillera su jevrejski savremenici izvanredno cenili — nego i sastavljanje Mozeide. Najvažnija je, naravno, činjenica da su za jedan odvojeni krug čitalaca izlazili časopisi u kojima su redovno objavljivani kako književni tako i pretežno novinarski napisi. Pisci s jedne strane, a čitaoci s druge čine nerazlučivu osnovnu ćeliju iz koje je u vrlo skromnom početnom okviru izrasla hebrejska književnost. Njeno stasanje nije išlo bez borbi.

Među najbolje poznavaoce hebrejskog jezika spadali su studenti Talmuda strogo ortodoksnih akademija, kojima je bilo zabranjeno da se bave svetovnim delima, kao što ni kaluđerima nije dopušteno da biraju zanimanje po svojoj želji. Međutim, s vremenom se nije moglo izbeći da baš te krugove počne sve više da privlači novina, da izdaju svoje prvobitne ciljeve, da napuštaju akademiju kao otpadnici i da povećavaju potencijal hebrejske književnosti bilo kao čitaoci, bilo kao autori.

Shodno opštem karakteru prosvetiteljskog pokreta, sticanje i širenje znanja, kao dokaz sve savršenijeg ljudskog duha, stavljeno je u središte književnog stvaranja. Dobro je što je korisno. Lepo je ono što je plemenitost u čoveku jasno prikazivala. Veliki deo hebrejskih čitalaca tog ranog perioda emancipacije tek je bio na putu sticanja obrazovanja u evropskom smislu, pa je jedan od glavnih zadataka prosvetitelja bio da posreduju u pružanju znanja na polju politike, geografije i prirodnih nauka, kao i beletristike. Pri tome je značajna bila humanistička težnja da se za taj cilj koristi hebrejski jezik. Iza te težnje svakako se već mogu nazirati i novi počeci modernih nacionalnih stremljenja pod nedorečenom krilaticom »Samovi šatori«, mada učesnici toga još nisu bili sasvim svesni. Time je za Jevrejstvo Srednje Evrope učinjen isti onaj korak koji je zabeležen na arapskom jezičkom području u srednjem veku: potpuno učestvovanje u kulturnom životu društvene sredine uz uporedno stvaralaštvo na sopstvenom drevnom jeziku. Taj jezik je, naravno, uprkos svim purističkim nastojanjima morao još jednom da doživi promene da bi mogao adekvatno da izrazi nove sadržine. Celokupan jezički materijal, poznat piscima, decenijama je stalno prerađivan, dok je umesto opisnog nastao stvarni sopstveni izraz. To je dinamički put svakog jezika koji stvarno živi, što se vidi i u nemačkoj ili engleskoj književnosti 18. i početka

19. veka. I hebrejski jezik bio je podložan i podleže ovom nastajanju kulturnih jezika.

AUSTRIJA, 1820—1850.

Broj hebrejskih čitalaca u Nemačkoj nije tada prevazilazio nekoliko stotina, te su se pojavile sumnje da li je oživljavanje i savremeno usmeravanje tog jezika uopšte nešto više od puste želje. Mnogo veći broj čitalaca živeo je u Austro-Ugarskoj.

U generaciji pisaca, koja je prihvatila berlinski prosvetiteljski pokret, premešteno je težište iz Pruske u Austriju. Osim Beča, hebrejski pisci prosvetitelji grupno su stvarali još i u Češkoj i Moravskoj, Galiciji i Podoliji i u autsrijskom delu severne Italije. Problem novih doseljenika postojao je samo u Beču, dok je u ostalim pomenutim područjima pravo naseljavanja bila istorijska činjenica, koju ni vlasti nisu pobijale. Pored niza prosvetnih radnika koji su, delimično na zahtev vlade, stvorili novi sistem hebrejske nastave, u razdoblju do sredine 19. veka radilo je tamo nekoliko pesnika čija su dela već dostigla pravu umetnost, predstavljajući u stvari prelaz ka romantizmu. Tu u prvom redu treba pomenuti Šaloma Hakohena poznatog i kao Cohen (Mesrič u Poljskoj, 1772 — Hamburg, 1845), koga je Wessely pozdravio kao čuvara i širitelja hebrejske ideje i svog sledbenika; on je postao spona između berlinskog i bečkog dela Haskale. Napisaao je nekoliko knjiga na hebrejskom jeziku, koje istovremeno prevodi na nemački: 1799. godine pojavila se njegova »Knjiga moralnih basni«, na hebrejskom »Mišlej Agura« (»Izreka Agura«). Pošto su te basne, njih 20 na broju, koje je delimično sam izmislio, a delimično obradio, bile namenjene njegovim berlinskim učenicima, dodao im je i nemački tekst u hebrejskom pismu. (Kao istorijsku paralelu treba pomenuti činjenicu da su u srednjem veku arapske knjige jevrejskih autora većinom pisane hebrejskim slovima, kako iz komoditeta tako pre svega i zbog zabrane vlasti da se upotrebljavaju arapska slova.) Njegovo delo »Biljke Istoka na severnom tlu«, koje je objavljeno 1807, razlikuje se od drugih po tome što je tu nemački tekst pristupačan svakom čitaocu — a to je bilo poželjno već i iz razloga što se među pretplatnicima (oko 200) nalazio i veliki broj hrišćanskih ličnosti iz crkvenih i vladajućih krugova. Njegova tendencija je potpuno suprotna Mendelssohnovoj; hebrejski jezik treba

razvijati. Stoga ima i novostvorenih reči, iako je stil u celini biblijski. Predgovor knjige je mešavina samopouzdanja i sumnji; s jedne strane: »Wessely je umro, a sa njim i izgledi na vaskrs hebrejske književnosti«, a s druge strane knjiga treba da pokaže »u kolikoj se meri i ovaj stari orijentalni jezik može negovati i oživeti«. Pisac je pobuđen da se lati posla naročito zato što je **jedan** od rezultata prosvetiteljskog pokreta bekstvo od jevrejstva uopšte, pa i bekstvo od hebrejskog jezika; a tome se zlu treba suprotstaviti. »Biljke Istoka« sastoje se iz tri dela: »Avramovo mučeništvo u Uru haldejskom«, »Nekoliko pesama poput psalma iz života Davidovog« i »Nabot, Jezreelac, drama u dva čina«. Od Hakohenovih samo nemački pisanih dela vredna je pomena drama »Dion« (1826). Njegova uputstva za sastavljanje hebrejskih i nemačkih pisama korišćena su kao uzor tokom celog 19. veka, tako da su mnogi pisci, posredno, bili njegovi učenici. Između ostalog, napisao je i ep o Davidu i prvu socijalnu dramu »Amal ve'Tirza« (»Rad i Tirza«), 1812. godine. Ova dela, u poređenju sa stvaralaštvom šire okoline, dostigla su prosečan nivo. Njihova stvarna vrednost leži u činjenici da su predstavljala izraz hebrejske volje za život.

Postepeno su se ocrtavali obrisi novog razvoja koji je krajem dvadesetih godina 19. veka doveo do romantizma. Pri tome nismo automatski preveli pojam romantizma, kao ni pojam klasicizma, iz nemačkog u hebrejski misaoni svet, jer znamo da je on, kao i u drugim evropskim zemljama, određen odgovarajućim preduslovima. Zajedničko je bilo buđenje ponosa misaonim blagom srednjeg veka, koje se ranije smatralo »varvarskim«. Istraživanja, koja su se do tada ograničavala na biblijske teme i sa kojima je u književnosti uporedo išlo negovanje biblijskog purističkog jezika, postavila su sebi dalji i mnogo teži zadatak: utvrditi, najzad, da li se u posle-biblijskoj epohi na polju književnosti zaista nije radilo ni na čemu drugom sem na rabinsko-pravnim i možda još na etičko-moralnim problemima, i na proširenju himnologije. (Proučavanje himnologije, njenog bitnog uticaja na vizantijsku crkvu i mnoge druge implikacije, sada se tek nastavlja i predstavlja vanredno zanimljiv deo uporednog izučavanja književnosti.) S oklevanjem i pažljivo se moralo prići uzbuđljivoj pomisli da su veliki etičari i pesnici himni srednjeg veka u pirinejskom kulturnom krugu stvarali i mnogostranu svetovnu poeziju; da su pevali ljubavne pesme, oduševljavali se lepotom vrta — ne vrta koji je svojom divljom lepotom bio znak tvorčeve umet-

nosti, nego vrta koji je, zahvaljujući dobrim planovima i izvođenju, pružio mogućnost mavarsko-jevrejskim grandosima da pored žubora vodoskoka uživaju u zemaljskim zadovoljstvima uz dobro vino, okruženi lepim igračicama i zanosnom muzikom. Legendarni lik voj-skovođe Šmuela ibn Nagrela izdigao se iz zaborava kao jedan od najznačajnijih hebrejskih pesnika svih vremena, a s njim i mnogi drugi — rabini i filozofi — koji su bili savršeni umetnici dvorske poezije.

I austrijski prosvetiteljski pokret pokrenuo je svoj časopis. U u ovoj zemlji je, međutim, izdavačka delatnost igrala veću ulogu. Kao što je već rečeno, čitalački krug bio je širi nego u severnoj Nemačkoj, jer se hebrejski jezik tu mnogo više negovao, a mentalitet jevrejskog stanovništva nije bio naklonjen asimilaciji.

Kao u svakom pokretu koji dobija književni izraz, i u hebrejskoj prosvetećenosti istovremeno deluje nekoliko pokretačkih snaga, od kojih je prevagnula čas jedna čas druga. Pojedinaac u svom stvaranju često je toga jedva bio svestan. Istorijske posledice nisu uvek bile one kojima se prvobitno težilo. Jer krajnji značaj prosvetiteljske književnosti sastoji se manje od apsolutnih vrednosti, a više od manifestacije onoga što se nekada zvalo duhom naroda.

Retrospektivno se, međutim, utvrđeni istorijski pravac razvoja može jasno pratiti. Pojedinci su bili pod uticajem grupnih zakona, koji su za njih postepeno dobijali određene konture. Jer prosvetiteljski pokret se uskoro razdvojio u dva potpuno različita strujanja: »berlinsko« se služilo jezikom zemlje i vodilo je ka kulturnom usklađivanju sa društvenom sredinom; pri tome se i ostajalo u datim uslovima. To je ponekad dovelo do potpune asimilacije i odvajanja od sopstvenog naroda — koji se smatrao samo još verskom grupom, a kada su i veze sa religijom olabavile nije više predstavljao nikakvu stvarnost u svesti pojedinaca, pri čemu bi teški potresi u krajnjem slučaju ponekad doveli do otrežnjavanja i preispitivanja vrednosti. Nasuprot tome, »bečko« strujanje, koje se služilo hebrejskim jezikom i bilo u istoj meri izloženo usklađivanju sa okolinom, ukazalo je na novi put drevnog naroda time što su se jezik i religija takmičili i čak došli do otvorenog sukoba, iz čega se tokom generacija stvorila jedna nova sinteza u životu i kroz život.

Tako je nastala ogorčena borba između nemačke grupe i austrougarskog strujanja koje je zauzimalo njeno mesto. U Austro-Ugarskoj su živele široke jevrejske mase, kojih je zaostalost bila osobito uočljiva u poređenju sa građanskim i materijalnim napretkom postignutim u Nemačkoj. Oduševljeni prosvetitelji stavili su sebi u zadatak da tim masama pre svega približe spoljna dostignuća Zapadne Evrope. To je dovelo do energične odbrane tradicije. Stvarna sekularizacija jevrejskog života uspela je samo uz naporan rad. Jedan od puteva tog napora bila je književnost, koja je bila deli mično didaktična, a delimično pokušavala da pripovedačkim putem ubeđuje i time postigne i željene promene. Pored hebrejskog jezika važnu ulogu igrao je i jidiš, čiji razvoj ide i danas uporedo sa razvojem hebrejskog, i tako je jidiš vodio i vodi potpuno sopstveni život. Delimično su isti pisci stvarali na oba jezika, a ponekad bi se oni iz raznih razloga na izvesnoj tački svoga razvoja odlučili za jedan ili drugi. Dvojezičnost i višejezičnost su uopšte često ponavljani motiv jevrejskog života. Preimućstvo hebrejskog se pri tome uvek do sada određivalo iz ideoloških razloga.

Neki najdarovitiji pisci postavili su sebi za vaspitni cilj ukazivanje na »narodno sujeverje«. Najzanimljiviji među njima bili su **Josef Perl** (1773—1839) i **Jichak Erter** (1791—1851). Da bi izložili podsmehu pretežno narodnjački pokret hasidizma 18. i 19. veka, pisali su satire u duhu racionalizma. Hasidizam je bio duboko ukorenjen u srcu svakog i najjednostavnijeg i najmanje obrazovanog Jevrejina, nasuprot misaono prefinjenoj sholastici talmudista, i tako postao jedan od preteča kasnijeg nacionalizma. Prvo su se pojavili hasidi sa duboko poštovanim »pravednicima« (duhovnim vođama koje su smatrali svecima — pogrešno nazvani »rabini čudotvorci«) kao rudimentom srednjovekovnog mračnjaštva. Međutim, sa književne tačke gledišta može se svakako utvrditi da je moderna hebrejska pripovetka imala svoje prve korene baš u parodijama hasidskih legendi, pisanim delom na hebrejskom jeziku, ali većinom na jidišu. To se odnosi u prvom redu na Galiciju.

1. Teorija i stvarnost

Kao prelaz ka stvarnoj Modernoj mora se smatrati prosvetiteljski pokret u Rusiji, koji je predstavljao neposrednog preteču onoga što se danas naziva klasikom Moderne. I tu je zabeležen isti istorijski razvoj kao i u ranije pomenutim središtima: najpre nastojanje da se poboljša školstvo i jevrejsko obrazovanje poveže sa opštim; naivna vera i moć razuma i obezbeđena tolerancija koja, između ostalog, ali ne i isključivo, iz toga proizilazi i vodi ka ravnopravnosti; razočarenje u pogledu ograničenja te ravnopravnosti do kojeg je ubrzo došlo, novo procenjivanje onoga što je dato, do posledica potpune samopredaje s jedne strane, i postavljanje cilja stvaranja autonomnog naroda, s druge strane. Ove postupnosti igraju važnu ulogu u razvoju pojedinih pisaca, i oni su ih opisali u autobiografskim delima. To je stalno ponavljani put od talmudističke akademije, ješive, do priželjkivanog ispita zrelosti, sa mnogobrojnim usputnim preprekama; sa daljim razvojem ličnosti sagledavan je ovaj put kasnije kao etapa koja svakako još nije predstavljala rešenje. Pri svem tom je za ove pisce tipično što su se čvrsto držali hebrejskog književnog idioma i stvarali ga dalje, uprkos sumnji u sebe i u svoje čitaoce, uprkos mučnom pitanju koje se uvek postavljalo: za koga, stvarno, pišem? Ortodoksni su gotovo bez izuzetka smatrali otpadnicima ove »moderne usijane glave«, koje su se uskoro otvoreno deklarirale kao socijalisti i ateisti; ni rusko-asimilirani nisu više mogli da stvore polje rada.

Hebrejska književnost u doba prosvetiteljstva bila je po svom biću borbena književnost; stoga nije čudno što sadrži razne oblike polemike i satire. Postepeno se razvija i »umetnost radi umetnosti«, kako u poeziji tako i u prozi. Žalosnom poglavlju sadašnjosti suprotstavlja se glorifikovano poglavlje najdavnije prošlosti — sve dok se borba protiv rabinskog autoriteta i okamenjenosti nije protegla i na prošlost. Svakako, baš pisci tog doba stalno se pozivaju na široko opšte obrazovanje Jevreja u posle-biblijsko doba koje dokazuje Talmud, kao i na činjenicu da zanatstvo, poljoprivreda i povezanost sa prirodom isto toliko čine tradiciju kao i intelektualno poniranje u »more Talmuda«. Slepa i u retrospektivi neizmerno bolna naivnost dala je poleta ovim prethodnicima Razuma, sve samim ljudima dobre volje; u svom stremljenju za zlatnom

sutrašnjicom čovečanstva primili su za gotovo nauku filozofa i zakonodavaca i smatrali da predrasude, mržnja i prezir neće moći više da postoje kada željeno »obrazovanje« bude jednom postalo i opšte dobro Jevreja. Iz ovoga sna su svaki put bezobzirno buđeni. Ideali su opet pomerani, stavljao se naglasak na prošlost Jevreja kao naroda koji, kao i svaki drugi, nosi svojstvene crte. Istorijaska istraživanja naučila su baš obrazovane ljude da se ponose tom prošlošću i postepeno im nalagala da ekonomska i opšta shvatanja jevrejskih masa iz korena dostojnije oblikuju: dostojnije naroda — nosioca nikada izumrle vekovima stare kulture.

Ove teorije su širokim masama svakako izgledale kao strana ironija — s obzirom na to da je Jevrejima carske Rusije bilo zabranjeno da se naseljavaju van određenih reiona, da se bave zanatstvom ili zanatstvom ili da posećuju javne škole. To su uvideli i najvatreniji pobornici kada ih je život na to prisilio: 1881—1882. godine izbili su u Rusiji progoni koji su na grub način pokazali neodrživost života u sredini ispunjenoj mržnjom. Rezultat je bio kraj prosvetiteljsva i početak cionizma. Tako se pripremała, isprva nejasno pa sve razgovetnije, tokom jednog ljudskog veka, Država Izrael, čije stvarno postojanje, jezik i kultura daju delovima jevrejskog naroda u drugim zemljama i krajevima sveta novu potvrdu smisla njihovog života.

Kada se pogleda unazad, ovaj put izgleda logičari. Razvoj događaja može se pratiti iz decenije u deceniju, ali samo u retrospektivi. Jer pojedinac, a naročito stvaralački pojedinac, nije bio u stanju da jasno predvidi ishod stvari.

2. Mapu

Avraham Mapu (Litvanija 1807—1867) bio je prvi moderni hebrejski romanopisac. Poreklom je iz ugledne porodice koja se generacijama intenzivno bavila jevrejskom mistikom. Sam je stekao evropsko obrazovanje; jedan značajan istraživač jevrejske prošlosti, Šne'ur (Senior) Sachs¹⁾ (Litvanija 1815—1892), uverio ga je da treba da piše na hebrejskom jeziku, iako je tridesetih godina bila nastala prilična učmalost na tom području. Boravak u Vilni doveo je Mapua u središte litvanskog prosvetiteljstva — važnog ogranka ruskog pokreta — koje je tada stajalo potpuno u znaku

¹⁾ Porodično ime Sachs nastalo je od hebrejskog »Sera kedošim« u značenju »potomak mučenika«, za sećanje na srednjovekovne progone Jevreja.

biblijske romantike. Godine 1850. završio je svoj istorijski roman »Ahavat Cion« (»Ljubav u Cionu«). Ova knjiga bila je za savremenike pravo otkriće živog biblijskog čoveka; događaji se odigravaju u doba proroka Isaije i prikazuju ljudske sudbine sagledane detinjim očima čistog pesnika. Događaji su veoma zamršeni — nagon za pričanjem je kod Mapua jedan od najjačih impulsa.

Od Wesselyjevih »Mozeida« naovamo biblijske teme bile su deo nove hebrejske književnosti; bilo je epova, drama, dramskih pesama na teme kao »Ahab i Nabot«, »Ja'el i Sisra« i dr., no tek su Mapuova romantična naklonost i poznavanje savremenog francuskog romana doveli do ovog široko rasprostranjenog književnog roda. Ispitivanje biblijske geografije, flore i faune i putopisi iz Svete zemlje dali su mu materijala za opise. Priča se razvija u pretežno seoskoj sredini, shodno tadašnjim idealima povratka prirodi (Jevreji u Rusiji vršili su pokušaje u tom pravcu). Roman je naišao na širok prijem kako u originalu tako i u prevodima. Godine 1897. objavljen je nemački prevod pod naslovom »Tamar«, roman iz biblijskih vremena od dra S. Mandelkerna (1846—1902, pesnik i filolog, pisac monumentalne biblijske enciklopedije, Lajpcig, 1895, 21937). Delo se dopalo čitaocima sa Zapada isto toliko koliko i Jevrejima Afrike i Azije, koji su u njemu našli prisno poznati im biblijski svet. A to je i bio cilj pisca; u vreme kada se većina hebraista uglavnom bavila istraživanjima on nije hteo da apeluje na žed za naukom, već je želeo da putem mašte dopre do korena istorijske povezanosti.

Mapu se nije dao zbuniti ni ironičnom snishodljivošću naučnika i naklapala. Dvadeset i više godina pisao je svoj roman, često u prirodi: na jednom brdu kraj reke, nedaleko od litvanskog grada Kovna gde je učiteljovao, nalazio se paviljon obavijen legendama iz kojeg se pružao vanredno lep izgled. Tu su već pre njega i drugi sanjarili i kovali planove. Tu je, pričalo se, sedeo Napoleon; tu je pesnik Mickjevič sanjao o samostalnoj Poljskoj. Tu je Mapu stvarao knjige koje su odgovarale potrebi čitalaca; u njima su sva osećanja dobila pesnički izraz, sve ono što je prosvetiteljstvo izvojevalo tokom decenija. Glavni čitaoci, studenti Talmuda iz ješiva, dobijali su tako štivo koje im je oživljavalo ono što su poznavali, odvlačilo ih od prašnjavih starih knjiga i približavalo novim idealima. Tako je Mapu postao prvo oličenje novog lika, proizvod onog najboljeg što je proizašlo iz istraživanja drevnosti, s jedne strane, i hasidske duboke povezanosti sa životom, s druge strane, i ujedinilo se u

jednoj osobi. Pri tom on sebe nije smatrao pretežno prikrivenim romantičarem sa idiličkim naklonostima, jer je bar u istoj meri želeo da ukaže na mračne strane savremenog života i da ih osudi. To je učinio u svom romanu »A'jit Cavua« (»Licemer«). Tek posle liberalnih reformi cara Aleksandra II, koji je krunisan 1855, moglo se odustati od prerušavanja u ruho istorijskog romana, što je pre toga bilo neophodno da bi se izigrala cenzura. Sada su i savremeni događaji mogli da postanu predmet opisa i kritike. Život u getu prikazuje se bez ulepšavanja; pohlepa i licemerstvo s jedne strane, nepokvarena sirotinja s druge; ali vrlina se poistovećuje sa oslobodjenjem od okamenjene ortodokсне tradicije. Ove osnovne tendencije ne sprečavaju realističko prikazivanje ličnosti, osobito u živo datom dijalogu. Pojednostosti su ovde zanimljivije od celine koja ima izvesnih praznina, pa uprkos mnogim dobrim mestima knjiga nije naišla na široku popularnost. Satire su već drugi pisali, pa se nisu ni tražile kod pisca koji hoće da dočara biblijski pejzaž. Uostalom, biblijski predeli se opisuju i u ovoj knjizi, u pismima (zasnovanim na stvarnoj prepisci) koja prikazuju opustošeni Erec Jisrael toga doba. Dok je »A'jit Cavua« još bio u štampi, Mapu je već radio na sledećem istorijskom romanu, svom najboljem delu, knjizi koju je i on sam visoko cenio: »Ašmat Šomron« (»Greh Samarije«); objavljen je 1866. i predstavlja pandan »Ahavat Cionu«: tamo je predmet jednostavna seljačka država Judeja; tu se opisuje isto doba u neprijateljskoj severnoj zemlji Izrael koja se bori protiv Judeje na jugu. Materija je raznoličnija, povezanija, napetija. I likovi su složeniji. Kanaanska kultura samaritanske države opisana je veoma plastično, kako na osnovu izreka drevnih prorokâ, tako još više zahvaljujući silnoj mašti pesnika. Svađa između lažnih proroka i onih koji su predskazivali skoru propast države služi prikazivanju pohotnosti države. (Ovde treba primetiti: dekadencija se kao pesnički materijal pojavljuje sa Baudelaireovim »Cvećem zla« 1857. godine; pitanje je, međutim, da li je Mapu u tadašnjoj Rusiji već mogao da prima ove pesme, iako se on inače obilato služio francuskim i engleskim književnim tvorevinama. Podrobniji prikaz dekadentnih kultura bio je već ranije omiljen — 1834. godine objavljena je Bulwerova knjiga »Poslednji dani Pompeje«, i ta vrsta prikaza stvorila je svakako kod čitalaca spremnost da prime smeđe stihove simbolizma.) Uopšte Mapu nije »malograđanin« ni blagi sanjar, iako ga takvim rado prikazuju. Pre bi se reklo da političke intrige i lični

zapleti »Ašmat Šomrona«, kao i uloge raznih ženskih likova, dokazuju začudo jasne poglede na svet tog litvanskog učitelja.

Knjige su mu donele više pohvala i priznanja nego materijalne koristi. Zbog toga je za svoje učenike sastavljao udžbenike hebrejskog i francuskog jezika. Međutim, poslednji roman nije smeo da dovrši zbog »liberalne« cenzure: to je trebalo da bude opis pseudomesijanskog sabatijanskog pokreta. No kako je Mapu hteo da ga dovede u vezu s početkom hasidizma (što istorijski nije netačno), zvanično je preporučeno da se knjiga ne objavi kako bi se izbegla uvreda stotine hiljada hasida. Tako su ostali samo odlomci »vizionarskog« romana »Hoze Hez'jonot«, koji je svakako bio najbliži piscu, jer se i on sam u mladosti okušao na polju magije i prizivanja duhova. — U pogledu Mapuovog jezika treba još dodati da je on posle prvih pokušaja čisto biblijskog stila, uzornog u svojoj vrsti, stvorio i druge stilove koji su odgovarali ritmu pojedinih knjiga. On je uvideo da ova vrsta purizma, koja je tada bila uobičajena ili bar isticana kao ideal, samovoljno ograničava hebrejski jezik ne iskorišćavajući sva njegova blaga. Osim toga, pretpostavlja se da je ovaj dobar poznavalac ljudi i svesrdan pedagog izabrao čist biblijski stil za svoje prvo delo upravo zato da bi čitaocima što upečatljivije pokazao lepotu svoje daleke zemlje i jednostavnost prirodnog života. Tako je ova knjiga postala izvor inspiracije za generaciju koja je preko »ljubavi u Cionu« došla do »ljubavi za Cion«.

Mapuovi romani su neprekidno, u celini ili delimično, prepisivani, kao što je to bio običaj u siromašnih talmudista pre i posle njega. Uostalom, mnogi od njih učili su napamet savremenu hebrejsku poeziju i publicistiku, isto onako kao što je njihovo izvanredno školovano pamćenje savladalo rabinsku literaturu. Tako su čitaoci počeli da misle hebrejski. Čitanje nije bilo pasivno zbivanje u kojem je jezik samo oruđe misli i opisa; i tako se raspoloživim jezičkim blagom skrivenim u obdarenosti raznorodnih pojedinaca za kombinovanje reči bogatilo prvo pisani, a nekoliko decenija kasnije i govorni jezik.

3. Novo oblikovanje stremjenja

Samosvest o nacionalnim vrednostima podržavali su i pisci na nemačkom jeziku. Tu u prvom redu spada hegelovac **Moritz (Moše) Hess** (Bon 1812 — Pariz 1875), koga je put filozofa i saosnivača socijalizma, posle saradnje sa Marxom i Engelsom, doveo do dubokog razumevanja istorije narodâ. Raznorodnost mentaliteta naroda

(koje je on nazvao »rasama«) je ono što dovodi do raznih vrsta kulture. Epohalna je bila njegova knjiga »Rim i Jerusalem, poslednje nacionalno pitanje«, Lajpcig 1862. Ovo još i danas značajno delo sastavljeno je u obliku pisama sa primedbama i predstvalja osnov modernog cionizma. Posvećeno je »plemenitim pobornicima svih naroda koji se bore za nacionalni preporod«. Hess smatra stvaranje jevrejske države logičnom posledicom ostalih nacionalnih država²). U toj državi treba da se čuva i razvija idejno nasledstvo nastalo iz narodnog bića, a oslobođeno okamenjenih naslaga preživelih epoha. Hess je bio prvi zapadnoevropski Jevrejin koji je spoznao značenje hasidizma, u svoje vreme ismejavanog kako među prosvetiteljima tako i među pripadnicima ortodoksnih krugova usredsređenih na sholastičku nauku; pri tome su negativno ocenjivane najbitnije osnove sa perifernim pojavama lakovernosti i izrazite životne radosti.

Šezdesetih godina 19. veka postajalo je sve jasnije da je nastao potpun razdor između napretka i povezanosti sa tradicijom, s jedne strane, i potpune asimilacije, s druge strane. Idejne osnove cionizma kao modernog pokreta postavljene su istovremeno u Nemačkoj i Rusiji — naime Hessovim delom »Rim i Jerusalem« i hebrejskim publicističkim i pripovedačkim stvaranjem **Pereca Smolenskina** (1840—1885). Ovaj evropski svestrano obrazovan pisac nije prestajao da upečatljivo i snažno izražava istorijsko saznanje da jevrejstvo nije verska zajednica, nego vera koja objedinjuje jedan narod, da je ova vera posredno i neposredno vezana za dalji život hebrejskog jezika, i da bi svako otpadništvo od tog jezika neminovno dovelo do raspadanja nacionalne povezanosti. Bilo mu je takođe jasno da samo iz upornog držanja uz ovaj jezik može da iznikne nacionalna svest u modernom smislu i jednog dana dovede do obnavljanja jevrejske države. Stoga je 1867. godine u Beču osnovao jedan hebrejski časopis (sa 1300 pretplatnika), da bi stvorio protivtežu asimilaciji i samootuđenju koji su se sve više širili baš među pripadnicima prosvetiteljskog pokreta. U programu tog časopisa, koji je izlazio pod imenom »Hašahar« (»Jutro«), između ostalog je izjavio: »Nije sramota ako verujemo da će doći kraj našem progonstvu, da će jednog dana Dom Izraela opet imati svoju državu, isto onako kao što se drugi narodi ne stide da veruju u oslo-

2) Sto godina kasnije njegovi su posmrtni ostaci sahranjeni u Izraelu uz državne počasti.

bođenje od tuđinske vlasti. Nije sramota da se držimo starodrevnog jezika koji nas je pratio na lutanjima kroz svet, jezika kojim su pevali naši pesnici i proroci dok su još nesmetano u miru prebivali u svojoj zemlji, jezika kojim su hiljade naših otaca izražavali osećanja svoga srca kada im je krv usred bela dana prolivana kao voda. Kao što se nijedan narod ne stidi da svim silama održi svoj jezik, jer upravo jezik jača i čuva moć naroda, a kada jezik padne u zaborav i narod će biti zbrisan sa površine zemlje. Ko, dakle, pokuša da nas odmami od hebrejskog jezika, ne misli dobro narodu i njegovoj časti.« On zna da će jevrejski narod morati da trpi mržnju sve dok se ne bude nastanio na svom tlu i dok ne bude vodio svoju zemlju svojim jezikom. Osim publicistike i beletristike, časopis počevši sa trećim godištem objavljuje i značajne naučne radove, među kojima i radove istraživača homiletike³⁾ **Salomona Bubera** (1828—1906) i orijentaliste **Davidu Heinricha von Müllera** (1846—1912).

Smolenskin je kao prvi hebrejski književnik izneo nacionalno shvatanje jevrejstva u svom istorijskom delu »Am o'lam« (»Večni narod«), u tri glave: »Proroci i zakonodavci«, »Starac Hilel« i »Žeđ za naukom«, gde se jevrejstvo predstavlja kao nacionalni pogled na svet zasnovan na religioznoj i etičkoj bazi. Stoga se on suprotstavlja reformi nemačkog kova koja otuđuje narod (zbog istorijske nužnosti taj stav su sada u velikoj meri prihvatili Jevreji—reformisti koji govore engelski) i zalaže se za duhovno jevrejstvo, koje predstavlja nastavak dosadašnje istorije uključujući i proces stvaranja države.

Ovo shvatanje je veoma usko povezano sa postavkama istoričara kulture Krochmala i Weissa, koji se ovde moraju kratko pomenuti. **Nachman Krochmal**⁴⁾ (skraćeno **Ranak**; 1785—1840) ustanovio je misaoni lik ruskog prosvetiteljskog pokreta svojim Herderu bliskim shvatanjem o trojnom ciklusu u istoriji — uspon, vrhunac, raspad — u kojem Izrael zauzima posebno mesto među narodima, utoliko što se u njegovoj istoriji taj ciklus stalno obnavlja, jer je Izrael nosilac apsolutnog intelekta, izabran da ga širi među ostalim narodima. Odnos davanja i primanja između Izraela i ostalih naroda je predmet ovog prvog modernog razmatranja jevrejske istorije. Ovo delo, postavljeno na široke osnove, nije

3) Propovedništvo; crkveno besedništvo. (Prim. prev.)

4) O Krochmalovoj filozofiji postoje dva nemačka rada: J. Landau, »Nachman Krochmal — hegelovac« (Berlin 1904, 69str.) i S. Ravidovicz, »Da li je Nachman Krochmal bio hegelovac?« (u Hebrew Union College Annual V. Cincinnati, 1928).

bilo završeno do autorove smrti. Objavio ga je 1851. godine naučnik Leopold Zunz pod naslovom »More nevuhej hazman« (»Vođa bespomoćnih ovog doba«), stavljajući ga u isti red sa čuvenim delom Moše Ben Maimona »Vođa bespomoćnih«. (I u 20. veku napisano je jedno slično delo, mada još nije štampano: »More nevuhim hadaš« — »Novi vođa bespomoćnih« — od značajnog mislioca **Kuka**.)

Jedan od nastavljača Krochmalovog dela bio je **Eisik Hirsch Weiss** (1815—1905), koji je opisao razvoj rabinske tradicije u obimnom delu »Dor dor ve'doršav« (»Generacije i njihovi tumači«); Krochmalov učenik je bio i praški vrhovni rabin **Šlomo Jehuda Rapaport** (skraćeno Šir; 1790—1867), iedan od saosnivača judaističke nauke, istraživač hebrejske literature ranog srednjeg veka. Većina osnivača kritičkog pravca vodila je poreklo iz Srednje Evrope. Njima se pridružio i italijanski naučnik **Šmu'el David Luzzatto** (skraćeno Šadal, 1800—1865).

Toj školi pripadao je Smolenskin. Osim toga interesovao se i za čisto književna pitanja. To pokazuje jedan kritički napis iz mladačkih dana o najuglednijem hebrejskom piscu toga vremena **Me'iru (Maxu) Halevi Letterisu** (1800?—1871). Ovaj poklonik lepote i naučnik smatrao je književno opravdanim da obradi pojedina dela umesto da ih prevede, da stvori prepeve umesto da verno sledi misao pesnika. Ta tehnika je naišla na živo odobravanje većine njegovih savremenika. Pošto je pisao kako hebrejski tako i nemački, taj metod imao je dejstva u oba pravca. Pored sopstvene i prepevane lirike i balada, naročito se ističu dve knjige: »Sage Istoka obrađene prema izvorima«, i njihov dodatak »Zapadno-istočni listovi« (Karlsruhe, 1847, 187 strana). Trinaest saga vode poreklo od Talmuda i zbirki legendi iz ranog srednjeg veka i predstavljaju prvi pokušaj da se hebrejske legende na osnovu neposrednog poznavanja učine pristupačnim nemačkom čitaocu. Pri tome nije izabrao prozni oblik koji bi odgovarao originalu, nego je pisao didaktičko-pobožne balade. »Zapadno-istočni listovi« su delimično prepevi, delimično originalne tvorevine (21 pesma). Naglašavanje povezanosti sa izvorima upereno je svakako na prepeve koje je 10 godina ranije u sličnom obliku balada objavio Fr. Rückert u delu »Sedam knjiga istočnjačkih saga i priča«. (Ovde treba pomenuti i Rückertovu dramu »Saul i David« — Erlangen 1843.)

Letterisovo drugo delo je slobodan prepev Fausta I (1865), kojim svesno pokušava da tipično nemačke crte lica i sredine prenese u

simbolički svet: kao lik koji će odgovarati dru Faustu izabrao je naučnika-talmudistu otpadnika Elišu ben Abuju. Ova obrada izazvala je možda prvu literarno-kritičku raspravu u modernoj hebrejskoj književnosti. Smolenskinovom napadu sledila je, između ostalih, jedna dvojezična sveska pod naslovom »Mišpat E'met« (»Pravedni sud«), 1870. To je zanimljiv doprinos kritici prevodilačke tehnike i ima za cilj da pobije polemički spis mladog Smolenskina, koji je ismejavao Letterisovog unakaženog Fausta. »Mišpat E'met« je bio namenjen čitalačkoj publici »koja podjednako poznaje hebrejski i nemački jezik i književnost«; u drugoj polovini 19. veka bilo je nekoliko stotina takvih čitalaca zainteresovanih za beletristiku. Letterisova didaktička i pobožna dela bila su namenjena mnogo širem krugu. Njegov nemački prevod molitvenika postigao je nekoliko izdanja, a takođe i njegov molitvenik namenjen ženama i devojkama. Tačan tekst hebrejske Biblije, koji je on brižljivo utvrdio, služi već sto godina kao osnov gotovo svakom hebrejskom izdanju Biblije (osobito mnogobrojnim izdanjima Britanskog biblijskog društva). Letteris je prevodio i Byrona i dr., ali je izgubio blagonaklonost svojih hebrejskih čitalaca zbog savremenijih shvatanja Smolenskina. Ovaj je svojim opširnim romanima osvojio mesto uz veoma omiljenog Mapua i uticao je, kroz gotovo trideset godina, na mnogobrojne čitaoce koji su u njima nalazili veran opis onoga što su smatrali svojim životnim putem: otići iz palanke, iz talmudske škole, na evropski univerzitet, putovati svetom, videti, prihvatiti. Jer u ovim romanima opisuje se većina centara tadašnjeg Jevrejstva Evrope, golgota mladih samouka, licemerstvo zvaničnih ortodoksnih krugova. Presudni su zakoni života jedne grupe, ne psiha pojedinca koji polako sledi put svoga razvoja, praćen iz objektivne osmatračnice čitaoca. Upravo je savremenost bila ta koja je tako uspešno delovala. Razmatranja i razgovori prekidaju radnju i pobuđuju čitaoca da učestvuje u diskusiji, koja se, stvarno, sa stranica knjige prenosi i nastavlja u krugu prijatelja. Prvi roman »Simhat hanef« (»Radost licemera«) prikazuje kroz veoma izrazite likove površno »obrazovanje«, s jedne strane, i produbljenu, hebrejski-svesnu pravu prosvetčenost ruskog Jevrejstva, s druge strane, onako kako ih je Smolenskin podrobno upoznao za vreme svog dugog boravka u Odesi. Predmeti diskusija su: ljubav i strast; Verter; Faust i Hamlet; Natan Mudri. Istovremeno se podvlači večito važenje sopstvene tradicije.

Smolenskinov drugi i najduži roman »Hato'e bedarhej ha'ha'jim« (»Lutajući putevima života«) pojavio se, kao i većina njegovih dela,

u nastavcima u njegovom časopisu (i u novom izdanju 1876. godine u 4 dela na 1000 strana) i bio je pored njegovog publicističkog stvaranja, najuticajnije hebrejsko delo na početku Moderne. Utkani u istoriju jednog života, tu se nalaze mnogobrojni realistički opisi, kao i fantastične pustolovine lutajućeg junaka priče, siročeta Josifa. Četvrti deo je pretežno publicističkog karaktera.

Manje obiman je »Kvurat hamora« (»Sramotna sahrana«), koji prikazuje druge tipove i situacije u ruskom Jevrejstvu njegove generacije; i to delo je isprepletено digresijama, publicističkim materijalom i ciničkim razmatranjima. — U »Gmul ješarim« (»Nagrada uspravnih«) prikazuje neuspeli ustanak Poljaka protiv Rusije. U tom ustanku učestvovali su mnogi Jevreji, u nadi da će u oslobođenoj Poljskoj dobiti punu ravnopravnost. Ove nade on već od samog početka prikazuje bezizglednim, jer smatra da stvarna ravnopravnost Jevreja nikada ne može da izraste iz poistovećenja sa stranom kulturom. Nosioci suprotnih stavova su i ovde realistički opisani ljudi i žene, čiji se životni put i pogledi na svet ne mogu odvojiti od istorijskih događaja njihovog vremena. — Smolenskin je osim toga pisao i pripovetke; one delimično ponavljaju tematiku obrađenu u romanima. Uz to dolazi još i opis jevrejskog trgovca bez korena, koji je krenuo na Zapad, odrekao se staroga a nije uspeo da nađe novu idejnu sadržinu.

»Hajruša« (»Nasledstvo«) je još jedan roman postavljen na širokim osnovama, ali je ostao nedovršen. Predmet dela je opis rumunskog Jevrejina koji se iselio u Ameriku. I ovde je dato mnoštvo živih i oštro ocrtanih likova. — Povratak jevrejstvu gotovo potpuno ruski asimiliranog studenta je srž jedne od najboljih Smolenskinovih pripovedaka »Nekam brit« (»Osveta saveza«).

Tokom poslednjih godina života objavio je niz značajnih cionističkih napisa; tu je po uticaju prevazišao i samog mislioca Ahada Ha'ama. Neposredni podsticaj za te napise, kao i za celokupnu cionističku književnost u Rusiji, bili su progoni koji su besneli od 1881. do 1882. godine na jugu Rusije. Ovi članci dopunili su teze njegovog publicističkog dela »Ejt lata'at« (»Doba sađenja«), 1875—78. One su glasile: mi nismo verska zajednica, nego narod čiji se interesi u prvom redu moraju idejno usmeriti, pri čemu stalna vezanost za određenu teritoriju zauzima samo podređen položaj. Ideale prosvetitelja napada kao suprotne istorijskom razvoju. O Cionu još nema ni reči. U poslednjoj seriji članaka ovaj se stav menja i tako dolazi do izvršenja onoga što je nagovestio u programu časopisa.

4. Publicistika

U okviru istočnoevropske hebrejske publicistike pojavili su se pored mesečnika i nedeljni časopisi, pa čak i dnevnici. Ovaj razvoj nam daje sliku hebrejskog »Sturm und Dranga«, koji je povukao za sobom stotine pisaca i mnoge hiljade čitalaca. Kada danas prelistavamo ova periodična izdanja, postaje nam jasan daleki put koji je hebrejski jezik prešao tokom poslednjih sto godina. Autori, odrasli sa idealima biblijskog purizma, morali su — bez obzira na svoje stilske osobenosti — da se zadovolje opisnim jezikom kada nisu imali na raspolaganju tačan izraz. Idejna osnova purističkog stava bila je borba protiv sistema nastave istočnojevrejskih ortodoksnih krugova: prema redovnom nastavnom programu dečaci su samo do oko osme godine života učili Bibliju kao glavni predmet (počinjali su oko pete godine), da bi zatim prešli na proučavanje Talmuda, koji je zajedno sa zakonodavnom literaturom izvedenom iz Talmuda bio predmet akademskih studija. Ova vrsta književnosti nije se služila biblijskim jezikom, već kasnijim hebrejskim sa mešavinom aramejskog, jezikom koji je još do danas u upotrebi. Purizam su usloveli zahtevi novatora: povratak Bibliji, povratak prirodi i čistom doživljaju. U potresno privlačnom stremljenju ka lepoti, generacije autora bile su mišljenja da okolni svet ne može ništa da prebaci Jevrejima sem odbojnosti prema svetovnom obrazovanju (koje im je bilo nedostupno baš krivicom tog sveta) i slobodnom izboru zanimanja (koja su bila pristupačna, kako u Rusiji tako i u Nemačkoj, samo onima koji su bili spremni da se pokrste). U istočnoevropskoj periodičkoj štampi koncentriše se veliki deo hebrejskog stvaranja, koje obuhvata i mnoge prevode.

Zanimljivo je sastaviti kratak pregled hebrejske štampe iz druge polovine 19. veka. Čitaoci su većinom bili čestiti malograđani i studenti Talmuda željni znanja, koji su se zajednički pretplaćivali, tako da je svaki primerak dospevao u desetine ruku.

Ruski prosvetiteljski pokret stvorio je svoj prvi organ 1841—42. godine, almanah »Pirhej cafon« (»Cveće severa«). Od 1856. godine izlazio je nedeljni časopis »Hamagid« (»Priповedač«), a 1860—71. časopis »Hakarmel« koji je do 1880. godine izlazio svakog meseca, dok je »Hamelic« (»Tumač«) izlazio 1860/86. jednom nedeljno, a zatim, do 1904. godine, svakodnevno. 1861. godine pojavio se i drugi dnevnik, »Hacefira« (»Zora«).

Međutim, hebrejske štampe bilo je i van granica Rusije: u severnim državama SAD izlazili su hebrejski mesečni i nedeljni časopisi od 1870. godine, prvo sporadično, zatim redovno. Hebrejska štampa u Erec Jisraelu pokrenuta je 1863. godine sa objavljivanjem ortodoksnih novina na koje su se osamdesetih godina nadovezli počeci moderne dnevne štampe.

Pored Smolenskina, u Rusiji su još dva istaknuta pisca vodila borbu za prosvetčenost: J. L. Gordon i Lilienblum.

Jehuda Lejb Gordon (skraćeno Jalag; 1830—1892) spadao je u red socijalističkih pisaca koji su, u cilju postizavanja društvenih reformi rusko-jevrejske zajednice, oštro kritikovali postojeće stanje. U mladosti je bio pod jakim uplivom vođe prosvetiteljskog pokreta u Vilni **Adama Hakoheha Lebensohna** (1794—1878), pretežno racionalističkog pisca. Veliki uticaj na Gordona vršio je i Lebensohnov veoma daroviti sin **Mihal (Miha Josef Lebensohn; 1828—1852)**, koji je imao duboke korene kako u savremenoj evropskoj poeziji tako i u hebrejskom književnom stvaralaštvu. I Gordon je naučio najvažnije evropske jezike i prevodio sa tih jezika na hebrejski. Po načinu pisanja naročito mu je bio blizak ruski pesnik Njekrasov. Kao učitelj napisao je za svoje učenike zbirku prerađenih i originalnih basni, koje su nastavljale Ezop-Lafontainov pravac. Kao novinar saradivao je kako u nemačkom listu »Allgemeine Zeitung des Judentums« (»Opšti list Jevrejstva«), tako i u jednom liberalnom ruskom listu i u prvom hebrejskom nedeljnom časopisu. Kada su ruskim Jevrejima sedamdesetih godina prvi put priznata široka prava, Gordon je u svojoj oduševljenoj veri u snagu napretka pisao hebrejske sastave i pesme koji su ubrzo naišli na odličan prijem. Verovalo se da je došlo zlatno doba čovekoljublja i ljudskog dostojanstva. Tada je, u znaku ove ideologije, nastao i niz poema na biblijske i savremene teme. U njima je Gordon podvlačio potrebu verske reforme i oslobađanja od rabinskog zakonodavstva. U cilju ironičnog prikazivanja tog zakonodavstva opisivao je situacije koje zbog okamenjenog, nepravilnog ili nepravilno tumačenog zakona postaju tragedije. U jednom daljem nizu značajnih basni obrađuje zaostalost neobrazovanih. Mada je ogromno mnogo doprineo raznolikosti hebrejskog stila, bio je godinama ubeđen da ruski Jevreji moraju da streme da »spolja« postanu potpuno Rusi (čak i ako bi to trajalo generacijama), dok bi »kod kuće« negovali povezanost sa nasledenim misaonim vrednostima. Hebrejski jezik nije mogao da zamisli drukčije nego kao pisani

jezik i ismejavao je sanjare koji su ga smatrali budućim govornim jezikom. Međutim, njegove pripovetke odlikuju se nežnim saosećanjem kao na primer mnogo puta prevedena pripovetka »Rahamej ejm« (»Materinsko sažaljenje«).

5. Prekretnica 1881. godine

Godine 1881. i 1882. donele su nagli kraj optimističkoj veri ruskih prosvetitelja u napredak. Pogromi, koji su izbili prvo u Rusiji a zatim u Poljskoj, pokazali su jasnije od svakog racionalističkog tvrđenja u suprotnom smislu kako je tanak sloj čovečnosti. Ove cipljive dokaze nije mogao niko da porekne. Cilj pogroma bila je »samo« pljačka jevrejskih domova i radnji. Mrtvih tada jaš nije bilo. Ali napadi, organizovani »odozgo«, ponavljali su se iz godine u godinu; svaki pokušaj organizovanja samoodbrane jevrejskog stanovništva bio je ugušen. Uz to bilo je nemoguće videti u tome samo lokalnu pojavu, jer je i u Nemačkoj krenuo novi talas antisemitizma. Antisemitizam je postao zvanična politika, tako da se svaka vera u integraciju pokazala iluzornom čak i tamo gde je već preko sto godina razvijan široki kulturni rad. To je bila prva potvrda razvoja koji je Hess turobno predskazao.

Jedino su nacionalno verni krugovi ruskog Jevrejstva mogli konsekventno da shvate ovo stanje osamdesetih godina 19. veka. Sazrelo je doba za ideje lekara i pisca **Leona (Jehuda Lejb) Pinskera** (1821—1891), koji je već godinama, kako u Rusiji tako i u glavnim gradovima Zapadne Evrope, uzaludno propovedao odustajanje od asimilacije koja znači napuštanje svoga JA, jer se bio uverio u zabludu toga pravca kome je i sam dugo pripadao. U zajednici sa tada već otrežnjenim piscima i studentima osnovao je u Harkovu 1882. godine pokret **Ljubav prema Cionu**, »Hibat Cion«, koji je imao za cilj naseljavanje radnika i seljaka u Erec Jisraelu. Prvih četrnaest članova odmah se esililo u Erec Jisrael, a tokom godina sledili su ih i drugi. Godine 1886. pokret je u Rusiji brojao 14.000 članova, a 1896. godine na čelu pokreta nalazio se Ahad Ha'am. — Istovremeno je Pinsker anonimnim spisom »Autoemancipacija, upozorenje jednog ruskog Jevrejina svojim saplemenicima«, 1882, trgnuo nemačke Jevreje iz učmalosti. Posle toga pojavio se značajan spis filozofa i rabina **Isaka Rilfa** (1831—1902); on nije samo zahtevao modernu jevrejsku državu nego je kao jedini pisac toga vremena bio potpuno uveren da će jezik države koja će uskoro nastati biti hebrejski jezik, pogo-

tovu što su pisci koji su živeli u Rusiji dali tom jeziku raznovrsnost i gipkost — neosporne dokaze njegove životne snage. Ovaj zaboravljeni spis je »Aruhat Bat-Ami— Ozdravljenje Izraela — jedna ozbiljna reč upućena jednovercima i inovercima« (Frankfurt, 1883), zamišljen kao odgovor na »Autoemancipaciju« koja mu se činila nedovoljno doslednom. Kada je Herzl 1897. godine proglasio u Bazelu osnivanje cionističkog pokreta, pripadnici »Hovevej Ciona« pristupili su tom pokretu i postali njegovo jezgro.

Opasno stanje nastalo 1882. godine navelo je odgovorne rukovodioce da priznaju način života širokih masa, umesto da ga ismejavaju i suzbijaju kao ranije u ime obrazovanja i evropeizacije. Milioni ruskih Jevreja govorili su jidiš i vaspitavali svoju decu prema starom ortodoksnom sistemu. Sada više nije bilo vremena za ideološke rasprave i moglo se učiniti samo jedno: pripremiti iseljenje na širokom planu iz zemlje u kojoj za Jevreje, kao zajednicu, nije moglo biti samostalnosti ni budućnosti. Pri tome je ovaj vaspitni i društveni rad morao često da se sprovodi prikriveno: u listu »Hamelica«, koji je i Gordon nekoliko godina uređivao, pogromi su zbog cenzure samo opisno spominjani (»bure na jugu«). Gordon je u prvo vreme, zbog realnih i idejnih razloga, davao prednost Americi kao zemlji iseljenja, jer je turska Palestina bila pusta i negostoprimljiva; a nije moglo ni biti pravog povratka u staru domovinu dok se ne stvori idejna osnova za takav povratak. No, osnova se može postaviti jedino potpunom reformom religije, na koju ruski rabini nisu bili spremni, a nije bilo vremena da se čeka na sporu evoluciju. Istovremeno je podvlačio svoju veru u ponovno uspostavljanje jevrejske države. To su one iste misli koje su kasnije razrađene u pronicljivim esejima Ahad Ha'ama i čine dogmu cionizma: materijalna pomoć, povezanost sa zemljom i zanat imaju smisla samo ako se misaono nasledstvo verno čuva i uskladi sa uslovima vremena.

Gordon se suprotstavljao svakom povlačenju u sebe, u samoću stvaralaštva, i bio je svestan moralne obaveze koja proizilazi iz darovitosti. I njegova poezija je uvek isprepletana savremenim događajima. Iz njih je crpao odnose i osećanja koje je opisivao i kad su u pitanju likovi iz daleke prošlosti. Njegova epika želi uvek da povuče istorijske konsekvence. Od njegovih poema treba u prvom redu pomenuti: »Bejn šinej arajot« (»U čeljusti lava«) — o sudbini junaka Bar Kohbe, koga su po razaranju judejske države zarobili Rimljani; »Bimculot jam« (»U dubini mora«) — o sudbini i kraju

izgnanika koji su brodom bežali iz Španije; i iz serije savremenih poema »Bekuco šel jod« (»O tačkici na slovu i«) u kojoj opisuju okamenjenu i nepravednu strogost jednog (ne tipičnog) rabina i tragediju porodice koja proizilazi iz nje. »Cidkijahu bevejt hapekudot« (»Cedekija u tamnici«) povezuje istorijska zbivanja i lične doživljaje; ovo je, ostentativno, monolog kralja Cedekije koji, u zatočeništvu, idejno sprovođenje nauke proroka, a posebno Jeremijinu, smatra uzrokom propasti jevrejske kraljevine. Ova suprotnost predstavlja za Gordona zategnutost koja se hiljadama godina provlači između ovozemaljske države i carstva božijeg, a ponovo je postala aktuelna u njegovo doba, naime u nemačkoj kulturnoj borbi između crkve i države. Motiv zatočeništva uzet je iz ličnih doživljaja, jer su Gordon i njegova supruga zabunom optuženi za učešće u jednoj zaveri protiv cara i bili 1879. godine mesecima zatvoreni i prognani. J. Klausner, istoričar književnosti, ustanovio je da su misaoni tokovi ovog velikog monologa, slični Nietzscheovim, nastali u isto vreme kada i Nietzscheovo delo »Ljudsko, suviše ljudsko« (i naravno potpuno nezavisno), dok su paralelni zaključci kod Mommsena i Renana izvedeni tek kasnije. Ovde je prvi put u modernoj hebrejskoj književnosti uveden motiv koji će kasnije zauzimati sve više mesta (postigavši krajnju ekstremnost u pokretu »Mladih hebraista« ili »Kanaanitana«, uporedi niže): da bi se održao u svetu narod mora od svojih pretežno idejnih i duhovnih smernica da pređe na delotvorno uprošćeni jednostavni život seljaka i vojnika. Poreći sve jednostranosti opisivanja sačuvana je umetnička vrednost — jer oslepljeni kralj, otrgnut od svoje dece, sme i treba da govori reči krajnjeg pesimizma. A to sme i nepravedno zatočeni pesnik. Tokom poslednjih godina života Gordon je, uopšte, bio sve ogorčeniji zbog bezizlaznosti situacije; osećao je ne samo izdajstvo učinjeno prema njegovoj zajednici bez odbrane, već je i svoje stvaranje smatrao potpuno besmislenim trudom. Naravno, kao pravi pesnik morao je posebno da pati zbog činjenice da je sve više obrazovanih ljudi čitalo samo ruski, dakle da se događalo isto što se ranije desilo u Nemačkoj, gde je stremljenje ka obrazovanju oduzimalo hebrejskom jeziku tlo pod nogama. Njegovo delo je uticalo i na sledeće generacije — kao podstrek za diskusije, kao materijal za poznavanje rusko-jevrejskih prilika, kao činilac u stvaranju jezika i stila.

Među pisce koji su doživeli neuspeh vaspitnih ideala kao praktičnog puta ka integraciji sa sredinom u kojoj se živelo, spada

i **Moše Lojb Lilienblum** (1843—1910). Ovaj polemičar i kritičar zatvorenog života u getu morao je, kao i njegove kolege, da dođe do saznanja koje je tada retko ko ovako jasno izrazio: »Spoznao sam da se pitanja religije i života ovde ne mogu rešiti. Naša religija neće biti reformisana u Evropi, a tu ne možemo da izgradimo ni oblik života koji bi nam omogućio odgovarajuće reforme.« Stoga je pozdravio dalji razvoj koji je još doživio — naseljavanje u Palestini, ne više iz filantropskih pobuda nego kao ideal nacionalne obnove. Baš je Lilienblum bio taj koji je decenijama, kao uticajan publicista, stavljao u središte korisnost i realnost prosvetiteljskog pokreta; njegova trezvenost je išla dotle da je Gordonovu liriku napadao kao »suvišnu«. U istom duhu pisao je pored publicistike i beletristiku. Tu treba u prvom redu pomenuti njegovo autobiografsko delo »Ha'tot ne'urim« (»Gresi mladosti«), 1876. To je dokumentovana ispovest, postavljena na široke osnove, u kojoj sa realističkom otvorenošću opisuju svoj razvoj do najintimnijih pojedinosti, da bi došao do zaključka da je bilans njegovog života ravan nuli. Drugi deo autobiografije objavljen je mnogo kasnije (kada je već bio došao do saznanja da borbe i lutanja predstavljaju samo isečak iz celine, koju je najzad mogao da prizna).

Kako u prvom tako i u drugom razdoblju svoga stvaranja Lilienblum je uvek bio socijalista koji je u intelektualizaciji jevrejskog naroda video duboku opasnost i postavljao život seljaka kao idealnu protivtežu. Sa književne tačke gledišta, među mnogobrojnim delima takvog sadržaja zanimljiv je »Traktat Eliše ben Abuje«. To je po jeziku i obliku verna kopija talmudskih traktata, a obrađuje probleme socijalizma, uključivši i ravnopravnost žena. — Lilienblum je kao publicista pisao na ruskom i na jidiš jeziku.

Lilienblumovu borbu za versku reformu, zasnovanu na prvobitnom talmudskom pravu uz odbacivanje kasnijih odredaba koje su sve strože ograničavale osobenosti života istočnih Jevreja, obradio je u obliku romana njegov prijatelj **Re'uvon Ašer Braudes** (1851—1902). Slično Gordonovim idejnim pesmama, samo sa epskom opširnošću, mnogo čitani roman »Hadat vehahajim« (»Religija i život«), 1885, iako je ostao nedovršen, daje realistički prikaz litvanskog malog grada; sam Lilienblum je jedno od lica u romanu. Tri godine kasnije pojavljuje se Braudesov roman »Štej hakcavot« (»Obe krajnosti«) koji pokazuje promene nastale u jevrejskom kulturnom pokretu posle pogroma: staro, za tradiciju vezano (tj. religija koja

u jevrejskom smislu predstavlja pre svega skup ritualnih zakona bez obzira na veru, koja je stvar za sebe) nije više bezuslovno izjednačeno sa zaostalošću. Stremljenje ka sjaju obrazovane okoline dovodi do spoznaje da je taj željeni život samo pun spoljnih vrednosti i nagoveštava sintezu koja treba da postane stvarni cilj, dakle reformu tradicije u duhu života koji se nastavlja. Međutim, sve to se ne objašnjava publicističkim sredstvima kao kod Smolenskina i drugih autora, nego živim opisima životnih puteva. Braudes spada među najistaknutije prosvetiteljske pisce. Pripovedačku tehniku naučio je u savremenoj ruskoj školi, čiji je borbeni duh bio veoma blizak kako njemu tako i svim hebrejskim piscima u Rusiji 19. veka. Ali njegov stil, pun duhovite ironije, odriče se kitnjastih jezičkih oblika i skrivenih aluzija, važnih elemenata kod gotovo svih njegovih kolega, mnogo korišćenih zbog potrebe čitalaca za asocijativnim načinom mišljenja.

Poslednjih godina života saradivao je u Beču sa Theodorom Herzlom u nemačkim, jidiš i hebrejskim časopisima, bilo kao autor, bilo kao urednik. Tu je osnovao grupu čiji je cilj bio da neguje hebrejski govorni jezik. Međutim, kao realista, bio je potpuno svestan da jidiš nije »žargon« vredan prezira nego stasali jezik koji je, kao sredstvo izražavanja većine istočnih Jevreja, imao i za njegove namere specifične književne vrednosti (pa je zato hebrejskim časopisima često dodavao prilog na jidišu).

Nasuprot stoicizmu i marljivosti većine hebrejskih pisaca, Braudes nije uspeo da dovrši svoje knjige. Mnogo je ostalo u fragmentima (dok se od raka oboleli pisac i otac porodice, puki siromah, smrtonosno propio).

Izraziti lik rusko-jevrejskog prosvetiteljskog pokreta bio je lekar i naučnik Jehuda Lejb Kaznelson (1847—1917). Kao i Pinsker igrao je vodeću ulogu u udruženjima koja su imala za cilj da šire opšte obrazovanje i neguju hebrejski književni jezik. Pored izučavanja istorije naročito se bavio jevrejskom medicinom i pri tome stvorio niz termina moderne hebrejske medicine. (Na tom polju je kasnije stekao mnoge zasluge lekar i pesnik Černihovski.) Od 1906. godine bio je glavni urednik ruske »Jevrejske enciklopedije« u 16 tomova. On je ovo delo smatrao prethodnicom sličnog dela na hebrejskom jeziku⁵). Osim toga bio je redovni saradnik hebrejske štampe, za koju je pisao priponetke pod imenom **Buki Ben Jogli**.

5) Velika »Encyclopaedia Hebraica« izlazi u Jerusalimu od 1949. godine.

RENASANSA JEZIKA

Hebrejski je uvek bio živ jezik, što znači: organizam koji se razvijao shodno unutrašnjim zakonitostima i spoljnim uslovima, nasuprot jezicima kojih je razvoj zaključen, tj. koji se još samo citiraju. Ovaj dalji razvoj hebrejskog jezika odigrao se dakako najvećim delom u pisanoj reči. No u gotovo svim epohama reč je uvek prvo izgovorena — u pesmi, panegiriku, propovedi — pa zatim napisana. Stoga jezik nisu koristili samo čitaoci nego i slušaoci koji su ga razumevali. Uporedo sa razvojem dijalekata drugih jezika, lokalne razlike nastale u hebrejskom jeziku nisu se izražavale u pravopisu, nego pre svega u fonetici, koja je bila veoma različita u pojedinim zemljama a takva je i ostala. Uz to su još došlo naklonosti prema izvesnim oblicima građenja rečenica: od lapidarnih i poslovičnih rečenica do umetničkih perioda, od bogate retorike u kojoj je rimovana proza igrala veliku ulogu sve do nastanka Moderne. Ove naklonosti su bile različito izražene u raznim mestima. I u samom rečniku bilo je lokalnih razlika, koje su uslovljene s jedne strane omiljenim štivom i gradivom, a s druge pozajmljenicama iz stranih jezika. Istraživači često nisu uzimali u obzir veoma razgranatu istoriju hebrejskog jezika; većina njegovih marginalnih pojava bila je čak gotovo nepoznata. Tek prikupljanjem neverovatno bogatog materijala vidimo danas koliko je bila ograničena uobičajena shematska podela u kojoj se jedva nešto pominjalo sem sefardskog (španjolskog) i aškenaskog (srednjoevropskog) razvoja. Sve veća gipkost i bogaćenje jezika jasno se mogu pratiti — gotovo iz godine u godinu. Kao prirodna posledica pisanja, čitanja, razmišljanja i najzad i govora, rasla je potreba za obimnijim rečnikom. Kako je nastao? Ispitivanje izvora donelo je bogatu žetvu, koju su autori mogli da iskoriste. Narodne priče i zbirke legendi bile su u ovom pogledu veoma važne, kao i uopšte srednjovekovna književnost u svoj svojoj širini. Ovome su se priključile pozajmnice iz modernih jezika i kasnije iz arapskog, koje su opet dovele do novih tvorevina izraslih iz strukture hebrejskog jezika. No sem toga stvarane su i stvaraju se svakodnevno nove reči, koje su tako ubedljive da se pri upotrebi i ne primećuje njihova mladost. Naravno, ima i mnogo novih oblika koji ne mogu da se održe. To je veoma privlačno polje za lingviste. Kako su se prosvetiteljski pokret i emancipacija, kao i nacionalni pokret, razvijali u prostoru i okviru evropskih zbivanja, unutar jevrejski problemi i konflikti u određenoj zemlji stavljeni su u

središte pažnje, što je bilo neizbežno za one koji su bili tim pitanjima zaokupljeni i učestvovali u njihovom rešavanju. Hebrejski jezik je postao sredstvo napretka Moderne, pri čemu se ne sme zaboraviti da se u jidiš-jeziku zbivao možda još širi i sadržajni, ali svakako isto tako dinamični razvoj. U toku određenog perioda podelila se inteligencija na: 1) marksističke socijaliste sa jidiš-jezikom; 2) nacionalno-svesne — takođe socijalistički nastrojene — sa hebrejskim jezikom i 3) asimilante, koji su negovali jezik zemlje u kojoj su živeli i jevrejsko pitanje izbegavali koliko god je to bilo moguće. Tako su, na primer, nemački Jevreji tek sa navalom bujice istočnojevrejskih izbeglica, za vreme prvog svetskog rata, došli u dodir sa živom jevrejskom narodnom skupinom; nju im je na književnom i misaonom polju približio Martin Buber svojim nemačkim prevodima hasidskih pripovedaka; ovamo spada i Buberovo delo »Tri govora o jevrejstvu« (1911), jedan od najvažnijih instrumenata buđenja svesti o jevrejskim nacionalnim vrednostima kod jevrejske akademske omladine u Nemačkoj. Mnogi omladinci uskoro su povukli praktične konsekvencije, bez spoljnog pritiska koji je, generaciju ranije, načinio mlade istočne Jevreje pionirima i seljacima. Naravno, to seljaštvo se još i danas po svojoj misaonoj i umetničkoj kulturi razlikuje od svakog drugog na svetu.

Kada su prvi cionisti u poslednjoj četvrti prošlog veka došli u tursku Palestinu, zatekli su zajednice koje su bile vekovima tu naseljene (ukupno 24.000 lica), pre svega u svetim gradovima Jerusalimu, Hebronu, Safedu i Tiberiasu⁶). Međutim, u tim zajednicama hebrejski je bio u prvom redu jezik svetog učenja, koje je bilo glavno zanimanje muškaraca (kao i u istočno-jevrejskim zajednicama u kojima su se intelektualci bavili sholastikom, dok su žene morale da se brinu za praktičnu stranu života; na zanatlije se gledalo sa izvesnim sažaljenjem ako osim svog rada nisu imali i intelektualnih interesa). U kući su se većinom upotrebljavali »svetovni jezici«: jidiš, hebrejski i arapski. S druge strane, hebrejski je predstavljao most

6) Egipatski hebrejski pesnik Josef Ben Tanhum iz Jerusalima, u svojoj elegiji o istrebljenju jevrejske zajednice grada Akko prilikom osvajanja ovog poslednjeg krstaškog grada od Mameluka 1291. godine, pominje hebrejski jezik kojim su govorile žene. — Postojanje živog hebrejskog jezika u srednjem veku potvrđuje i nemački pisac Bernhard von Breydenbach (umro 1487), koji u svojoj knjizi »Die Fahrt oder Reysz über Mere zu dem Heyl. Grab etc.« (Putovanje ili vožnja morem do svetog groba) štamp. 1488, kaže: da Jevreji Jerusalima, kojih ima pet stotina, među sobom govore hebrejski. (Citirano u »Studies in Bibliography and Booklore« V, Cincinnati 1961, str. 69).

između ovih zajednica, pri čemu su Jevreji poreklom iz istočnih delova Evrope, da bi se sporazumeli, morali da prihvate izgovor orijentalnih Jevreja. Da bi podvukao odstojanje od nesavremenog sveta »starog Jišuv«⁷⁾, jedan novi useljenik odlučio je da i u krugu porodice upotrebljava samo hebrejski jezik. To je bio publicista i istraživač **Eliezer Ben-Jehuda** (prvobitno Perelmann, rođen u Litvaniji 1858, preminuo u Jerusalimu 1922). Posle ustanka balkanskih naroda protiv turske vlasti objavio je 1879. godine članak o neophodnosti renesanse naroda i jezika u sopstvenoj zemlji. Nastanio se 1881. godine u Jerusalimu, gde je radio kao hebrejski novinar. Pre toga je izjavio da njegova deca treba da budu »prva hebrejska deca«. Iz problema koji su proizišli iz te postavke i njihovog rešavanja, stvorene su stotine novih reči svakodnevnog života. Tako je nastao jezički proces koji se kasnije od jedne porodice proširio na stotine hiljada. Osnivana su zabavišta i škole (u Petah—Tikvi 1886. godine) na modernim principima i nacionalni jezik je konačno usklađen sa svakidašnjicom. Čak i ostaci ultraortodoksnih, zatvorenih zajednica govore danas sa svojom decom hebrejski. Da bi svojoj porodici i prijateljima-sledbenicima pružio jezička sredstva za izražavanje, Ben-Jehuda se prihvatio gigantskog posla — sastavljanja hebrejskog rečnika (Celokupni rečnik staro- i novohebrejskog jezika; sv. 1—7, Berlin, 1908. i dalje). Ovaj rečnik obuhvata sve pojmove koje su on i njegovi prijatelji mogli da skupe — dakle pored Biblije i hebrejskih delova Talmuda i zbirki legendi, i obimnu srednjovekovnu književnost kao i književnost iz doba prosvetiteljstva.

N. H. Tur-Sinai (Turczyner, rođen 1886) nastavio je posle smrti Ben-Jehude njegovo delo i dovršio ga 1960. godine sa 18. sveskom. Međutim, već odavno se ukazala potreba za jednim sveobuhvatnijim istorijskim rečnikom; danas se tim zadatkom bavi Akademija za hebrejski jezik pod predsedništvom Tur-Sinaia.

7) Jišuv — hebr. — stanovništvo

NACIONALNA RENESANSA

Dok je nastajao ovaj razvoj obnovljenog hebrejskog jezika, pesnici nacionalne renesanse u Istočnoj Evropi služili su se izvorima koji imaju trajnu vrednost. Jedan od najvažnijih izvora za svakog hebrejskog autora su knjige narodnih priča, sakupljane tokom hiljada godina. Ne podleže svaki pisac uticaju svih delova ovog bogatog materijala; međutim, čitaoci će ga utoliko radije prihvatiti ukoliko jasnije osete taj izvorni uticaj. To važi kako za biblijsko-puristički stil, koji se u raznim epohama uvek probijao u prvi plan, tako i za kratke definicije hebrejskog dela Talmuda, tj. **Mišne**, pa i za opširno i asocijativno pripovedačke biblijske komentare, tj. **Midraš**, dalje za specijalan način pisanja moralističkih knjiga, hasidskih legendi itd. Pojedini autori, pokreti i strujanja u hebrejskoj književnosti mogu se jedino razumeti ako se posmatraju u svetlu ovog jezičkog i književnog razvoja. Stil i sadržaj prosvetiteljske književnosti u Istočnoj Evropi bili su reakcija »zapadnjački-naporedno« nastrojenih pisaca na dva pokreta koja su vezana za tradiciju: na književnost legendi hasidizma, nastalu od sredine 18. veka, i na moralističku književnost, komentare Biblije i propovedništvo »Mitnagdima« (protivnika) ovog »nenaučnog« narodnog pokreta. »Zapadnjaci« su naročito prezirali knjige koje nisu bile pisane hebrejskim nego jidiš-jezikom: u istorijskom slepilu, svojstvenom novim pokretima, stajali su na stanovištu da jezik, kojim su vekovima govorili i pisali milioni ljudi, treba smatrati »žargonom«, samo prezira vrednim jezikom pijace. Njihovo dobrovoljno ograničavanje na jezičko blago Biblije (kod nekih purista čak i na oblike tih reči koji se slučajno pojavljuju u Bibliji), dovelo je povremeno do osiromašenja jezika i do raznih čudnih oblika. No programatska borba stranih jezika, sadržana u tom stavu, dovela je do obnove hebrejskog jezika i oduševila pristalice koje su baš tako našle svoj put do te obnove. Bilo je ostavljeno genijalnosti jednog Mendelea, Bjalika i Agnona da ponovo otkriju bogatstvo narodnog stvaranja prezrenog tokom dve do tri generacije.

Pored poezije koja predstavlja pojedinca, njegova osećanja i dela, rastao je sa nacionalnim preporodom i broj književnih tvorevina kojih je predmet narod u celini. Pri tome je ova celina, istorijski posmatrano, tragično rascepljena; ali ipak — kako proizilazi iz dubljeg proučavanja dokumenata — sačuvala je zajedničke osnovne crte i shvatanje, koji su učinili da narod bez zemlje ipak uvek i

svugde ostane narod izraelski, koji je svoje temelje položene u rabinsku književnost prilagodio uslovima sredine u kojoj je živeo, ne mogavši i ne htevi da se odrekne svojih osobenosti. Ova postavka je prvobitno izneta u obimnim delima koja su opisivala i posmatrala istoriju. Beletristika prikazuje, na uvek nov način, činjenicu raštrkano-
nosti među narodima — bilo opisivanjem sudbine pojedinca ili jedne zajednice, koja je u datim uslovima vremena i društvene sredine reagovala na ovaj ili onaj način — naime: priznavanjem svoje osobenosti ili odricanjem samog sebe, što dovodi do nestanka pojedinca ili grupe kao takve. Svestan pesnik je pri tome često gonjen željom da njegov narod bude drukčiji ili da bar vremenom postane drukčiji. Siromaštvo, neznanje, sujeverje shvataju se kao posledica nemanja domovine. Istovremeno se pojavljuje i saznanje da su tradicionalisti, učenjaci, nastavljači talmudskih propisa, očuvali narod. Produbljuje se verovanje u nerazorivost Izraela dokle god se bude držao svojih osobenosti. Tu se jasno ocrtava prelaz sa ovog osnovnog shvatanja ortodoksnog jevrejstva u svetovni mesijanizam povratnika u domovinu, onih koji traže Cion. Pri tome se mnogo građe iz detinjski pobožnog sveta hasidizma prima u lepu književnost; sveti i anđeli pomažu bespomoćnom; božja zaštita se pruža onima koji uprkos prirodnim teškoćama kreću u Svetu zemlju. Ali uvek se ponavlja pitanje: zašto mržnja i proganjanja? I gde je osveta? I zašto, braćo moja, puštate da vas gaze, umesto da i bez oružja krenete u boj? Gladnom i uplašenom stanovniku geta prikazuju junake davnih vremena — ali koji su bili junaci samo dok su verovali u sebe kao deo naroda kome je poverena misija. Nasuprot svim ranijim epohama (sa izuzetkom pokreta Sabataja Cvija koji se pojavio u pogrešnom istorijskom trenutku u 17. veku) dolazi, stalno u novim verzijama, sve jasniji poklič: povratak; kraj dijaspori. Raštrkane zajednice su beočuzi jednog gotovo prekinutog lanca, lanca koji se mora ponovo iskaliti. Nasleđe se mora očuvati i ako pojedini nosilac tradicije jednom ili drugom pesniku u datom trenutku izgleda zaostao, neiskusao, kukavički ili smešan.

Međutim, pisci ne stvaraju program na osnovu opisanih motiva. Tema pripovetke, romana ili epa je izabrani trenutak, posmatran iz aspekta jedne ili više osoba, često vidovito predskazujući uništenje evropskog Jevrejstva, no uvek u okviru beletristike. Već pre ovog uništenja običan čovek ruskih i poljskih gradova i sela postaje predmet širokih opisa, a poslednjih godina objavljene su mnoge knjige koje pokušavaju da predstavljaju taj zauvek izgubljeni svet.

Kao kontrapunkt nastajanju razvijala se tema izgradnje, od onog trenutka kada se čežnja za Cionom pretvorila u povratak u težak pionirski rad. Mladi ljudi koji su osećali kako ih zemlja zove i postavili sebi za cilj »osvajanje rada«, pisali su noću, u malaričnoj groznici, o svakodnevnim naporima, gladi, odricanju, o postepenom pretvaranju vizije u stvarnost: močvara će postati oranica, tu će bosonoga i srećna jevrejska seoska deca trčati po svom selu, slobodna, ne znajući za progone, za prezir okoline. To je bila »država u nastajanju« od početka ovoga veka do 1948. godine: svetovno naglašena, moderna, jer je nerazlučivo vezana za svoje doba, ali moguća samo sa verom u misiju i nerazorivost Izraela. Kao korektiv za svaku oholost i samozadovoljstvo uvek se nanovo uče reči upozorenja i opomene, od proroka do Bjalika i Urija Cvija Grynberga. Uz to je došla u novom obliku stara tema rata — oslobodilački rat, sinajska kampanja, opisivani bilo kao doživljaji pojedinaca, kao žalba i pristanak na sudbinu ili kao pokušaj konačnog osmišljavanja ratnika, koji se sada više ne bori u tuđoj vojsci već brani svoj grad, svoje selo, svoja polja od prepada. Zategnutost koja ne prestaje, postojeći položaj jevrejskog naroda među narodima, za koji Izrael predstavlja fizičko i duhovno središte, verovatno će i ubuduće zaokupljati tematiku »narod«.

Introverzija umetnika predstavlja u svakoj modernoj književnosti slobodnih naroda središte stvaralaštva. Predstaviti doživljeno tako da JA učini verovatnim bogaćenje koje je otud crplo — jedan je od oblika kako pripovedačke umetnosti (pripovetka, novela, roman) tako i umetnosti koja opeva osećanja (lirika) ili ih plastično prikazuje (ep, pozorište). Čovek i njegova sabrača: kakvo obilje problematike za pripovedača! Sukob ovih pojedinačnih svetova i pokušaj odupiranja jednom ili drugom »uticaju«, doveo je do saznanja da se svaka sudbina ipak najzad zbiva u sopstvenoj psihi. Nesporazum u nameravanom razgovoru između JA i TI: užas egzistencije, pitanje o bivstvu — sve se to podjednako jasno izražava u hebrejskoj kao i u drugim zapadnim književnostima. Najčešće je ova tematika nerazdvojno utkana u narodnu tematiku, pri čemu su boju često određivale nasleđene tradicije, kao duboka vera u mogućnost pa čak i potrebu paradoksa; ta vera je od hasidizma i njegovih mnogobrojnih čudesnih priča načinila tokom poslednja dva veka živu snagu istočnoevropskog Jevrejstva i njome hranila nacionalni pokret u kome se pobožna vera pretvorila u ne manje jaku nadu u povratak

u zemlju otaca. Shodno vremenu, ličnosti se pridaje veća uloga u pesničkom delu nego što je to bio običaj u tradicionalnoj hebrejskoj književnosti. Otuda je u prvoj polovini 20. veka kod pesnika i pripovedača došlo do povlačenja u sebe — često prikriveno do simboličnosti i nerazumljivosti — koje je u Evropi u stvari bilo karakteristično dve ili tri generacije ranije. Tada su oruđa novog jezika još kovana i glačana, pravo postojanja moderne svetovne hebrejske književnosti moralo se još dokazivati onima koji su sumnjali — tako da su često ove preokupacije i nacionalno pitanje u mnogostranosti svoje tematike bili piscima i čitaocima važniji od autobiografskih tendencija.

II

RAŠTRKANOST I OKUPLJANJE

(1900—1950)

OD MENDELEA DO PERECA

Do sada pomenuti pisci su najizrazitiji i najdarovitiji autori tog doba; pored njih stvarali su još i mnogi drugi, koje je u ovom uskom okviru nemoguće nabrajati. Uprkos svim individualnim razlikama uvek se ocrtava isti tok razvoja, a tematika je takođe zajednička. Bilo je diskusija između socijalista i ortodoksnih, poklonika Zapada i tradicionalista; od krajnosti ismevanja svega starog, potištenog, izgnaničkog, postepeno se prelazilo ka novoj želji za razumevanjem, slogom, ka predanom istraživanju pozitivnih elemenata koji su se održavali i uvek obnavljali, čak i u siromaštvu i prljavštini. Kasnije su u ovom pravcu hasidske priče postale umetničkim motivom. Ali i bez obzira na religiozni narodni pokret hasidizma, bilo je i jednostavnih, neobrazovanih, uplašeni ili nadmenih malograđana — jedan zatvoreni svet sa oštro odeljenim društvenim slojevima. Ovaj svet je našao svog hroničara u Šalomu Jakovu Abramoviču (1836?—1917); on se ubraja u red velikih autora evropske književnosti koji su se istakli opisivanjem društvene sredine. Sa njim je nastalo novo doba kako hebrejske tako i jidiš književnosti. Njegovi mlađi savremenici, hebrejski ili jidiš pisci (Bjalik, Šolem Alejem, Šne'ur), nazivaju ga sa ljubavlju punom poštovanja »dedom«. On je bio vaspitač, prvo u duhu prosvetiteljskog pokreta, tj. u nastojanju da što širim slojevima naroda učini pristupačnim evropsko obrazovanje, a kasnije sa mudročću i ljubavlju velikog humoriste u prikazivanju sveta sirotinje. Pri tome se sa njim dogodilo isto što i sa drugim satiričarima i humoristima (na primer Cervantes i Swift):

što je započelo kao kritika društva u obliku basne, postalo je klasika svetske književnosti. Ove knjige sastavljene su u obliku okvirnih pripovedaka (jedna od osnovnih formi narodne priče) stavljenih u usta izmišljenog pripovedača — putujućeg prodavca knjiga — koji sreće razne ljude, u prvom redu u tzv. »naseljeničkim rejonima« Rusije, tj. u krajevima u unutrašnjosti zemlje gde je Jevrejima bio dozvoljen boravak, i u glavnim gradovima tih reiona kojima daje alegorične nazive »Glupogęđe«, »Dremodom« i »Prosjakovo«. Ime toga pripovedača — **Mendele Moher Sfarim** (Mendele knjižar) postalo je pseudonim autora, tako da mu je pravo prezime gotovo i zaboravljeno. Sledeća je geneza njegovih najpoznatijih dela: jedna kratka pripovetka na jidišu, proširena posle nekoliko godina da bi je u svom tzv. »drugom hebrejskom periodu« preveo na virtuozan, bogat, zapanjujući jezik, koji više nije imao ničeg zajedničkog sa »stilski čistim« purizmom, njegovim idealom od pre pola ljudskog veka. I to je, dakle, bilo »dopušteno«; i to »je sebi čovek mogao da dopusti«, a da se ne ogreši o duh jezika. Tako je postupak obnavljanja jezika dobio u Mendeleu potpuno nov pravac, moguć zahvaljujući njegovoj pesničkoj obdarenosti i neposrednoj povezanosti sa jezičkim izvorima; jer on je svojim osobnostima jidiš-pisca, tananim čulom uhvatio mnogostrukost živog narodnog jezika pa onda stvarao hebrejske ekvivalente. (Autor nije sva jidiš-dela preveo na hebrejski.) Istu pažnju, ranije posvećenu udžbenicima (između ostalog i prirodopisu u tri sveske), ukazivao je sada slikanju ljudi; pri tome je realizam bio jako isprepleten bogatom fantazijom. Tako ove pripovetke donose sasvim nov način pisanja, gde mesto »junaka« Mapua, Šmolenskina i drugih autora nalazimo sve one bedne, potlačene i sanjarske stanovnike »štetla«⁸⁾: žalosno-šeretsku starmalu decu, odrasle koji u fantazijama dostojnim ljubavi beže iz sumorne svakidašnjice u pejzaž narodnih priča, a ove opet presaduju u svoju neposrednu okolinu, pokušavajući, uzgred, trudom da zarade koru hleba; pri tome je i prosjačenje zanat, koji nije baš tako lako naučiti. Njegova najvažnija hebrejska dela su ova:

»Susat« (»Kobila«, 1924, Jüdischer Verlag, Berlin), objavljena na jidišu 1873, a na hebrejskom jeziku 1901. godine; knjiga je imala dubokog uticaja i zbog toga je prevod na ruski jezik bio decenijama zabranjen. Sadržaj je sledeći: pripovedaču je uginuo konj, a bez njega ne može da obavlja svoj trgovački posao; novac za kupo-

8) »Štetla« — jidiš — gradac.

vinu novog konja mora da zaradi redigovanjem zbrkanih spisa nekog poludelog studenta. Ovi spisi, pored priče o studijama »piscá«, sadrže i njegove halucinacije, gde iznosi poznanstvo sa poluizgladnelom kobilom, koja je u stvari omađijani princ — tj. narod izraelski; kobila mu priča svoje životne jade u kojima i đavo Asmodaj igra izvesnu ulogu. Tako je u alegoričnom obliku rečeno sve ono što cenzura nikada otvoreno ne bi propustila; osim toga je to delo trajne umetničke vrednosti.

»Grbavi Fiške« pojavio se na jidišu 1869. god., prošireno izdanje 1888, a na hebrejskom 1901. kao prošireno i izmenjeno izdanje pod naslovom »Sefer hakabcanim« (»Knjiga prosjaka«). Ovo je pikarski roman klasičnog formata. Istom književnom rodu pripada i »Kicur masa'ot Binjamin hašliši« (»Putovanja Benjamina Trećeg«). Jidiš izdanje knjige pojavljuje se 1878. godine, a hebrejsko 1896. Potpuno odgovara naslov poljskog prevoda: »Jevrejski Don Kihot«. Junak priče smatran je naslednikom dvojice prethodnih Benjamina — putopisaca. Prvi i slavni je Španac Benjamin iz Tudele, pisac hronike o svojim posetama jevrejskim zajednicama Sredozemlja i Azije u 12. veku (delimično osporavane). Prvo izdanje pojavilo se 1543. godine, ponovo je štampano 1583. u Freiburgu (Brisgau), pa u Leydenu 1633. sa latinskim prevodom; kritičko izdanje dali su L. Grunhut i M. N. Adler, 1903/4 (sa nemačkim prevodom). Nemačko izdanje A. Martineta izašlo je 1858, iste godine kada i knjiga »Drugog Benjamina« — što svakako nije slučajno! »Drugi Benjamin« je Israel Josef Benjamin (rođen u Rumuniji 1818, preminuo u Londonu 1864); on je 1855. godine objavio na francuskom jeziku »Putopis« sa potpisom »Israel Josef Benjamin II«. Uskoro je ova knjiga štampana i na nemačkom jeziku pod naslovom »Osam godina u Aziji i Africi. Od 1846. do 1855.« Pretpostavlja se da je pisac boravio u oba dela sveta, tj. u Severnoj Africi i Turskoj; ostali, delimično veoma kratki i često suvi izveštaji iz dalekih zemalja, očigledno su crpljeni iz pisanih izvora, pri čemu je autor upotrebljavao kako srednjovekovni materijal tako i izveštaje savremenih geografa⁹⁾. (Napisao je i izveštaj »Tri godine u Americi, 1859—1862«, 1862.) Hebrejski prevod (1859) upoznao je ruske Jevreje sa njihovom braćom, raštrkanom po svetu; autor je smatrao da je naišao na tragove plemena Severne Države Izrael, koja su Asirci rasterali 722. godine pre n. e.

⁹⁾ To je svakako pretpostavka autorke ove knjige; neki priručnici prikazuju Benjaminove knjige kao zasnovane na njegovim ličnim doživljajima, mada ne navode ubedljive dokaze za to.

Iako ova knjiga nije pomenuta u Mendeleovim »Putovanjima«, njen sadržaj igra presudnu ulogu u svetu mašte Benjamina i njegovog Sančo Panse »žena Senderl«; oni oživljavaju svoju domaću okolinu šarenim likovima junačke braće koja žive »s one strane reke Sambacion« i »Planinâ mraka«. Ovo je u prvom redu ismevanje nepoznavanja sveta, ali ispod kojeg se jasno oseća bilo mesijanske čežnje za povratkom (koja je u narodnom predanju povezana sa nazivima ovih mesta), kao i markantna razlika između bića realnog hrišćanina, koji živi u svojoj zemlji, i maštom prožetog mentaliteta potlačenog Jevrejina u tuđini. — Ovaj svet mašte, kakav ga je sam Abramovič doživeo u detinjstvu, čini sadržaj autobiografskog dela »Bajamim hahem« (»Onih dana«); hebrejska verzija počiva na fragmentu »Šloimale« i predstavlja Mendeleov životopis.

Najzad treba pomenuti kao poslednje od njegovih glavnih dela »Be'emek habaha« (»U dolini suza«) objavljeno na hebrejskom jeziku 1896, i na jidišu (»Dos Wunschfingerl«) 1865; na nemačkom pod nazivom »Čarobni prsten« (Jüdischer Verlag, Berlin, 1925; ponovljeno 1961. godine, Walter Verlag). Čarobni prsten je: evropsko obrazovanje, koje postaje dostupno i najsiromašnijem ukoliko je obdaren. Ovo je roman o razvoju dečaka Hiršela iz »Kabcí'ela« (»Prosjakovo«).

Ranije pomenuti autori i Mendeleovo delo poslužili su istoričaru M. Kayserlingu kao povod za tačnu primedbu kojom zaključuje svoj prikaz hebrejske književnosti od Mendelssohna naovamo, u trećoj svesci dela o Zimi i željama (1896): »Kada se pomisli da jevrejske štamparije samo u Rusiji i Poljskoj iznose na svetlo dana stotine dela godišnje koja se šire u hiljadama primeraka, priznaće se da hebrejski još nije mrtav jezik i da jevrejska književnost ima veliku budućnost«.

Pojmове koje je »deda« Mendele u starosti prečistio teško su shvatala neka deca i unučad. Svojevremena kultura kao ideal, obezvređenje besmislene samopredaje — to nije bio lak put za generaciju vaspitanu u suprotnom pravcu; ona se devedestih godina 19. veka našla u jednom naizgled nerešljivom konfliktu. Mnogi su videli svoj cilj u ostvarivanju cionističkog pionirstva i seljaštva. Utoliko tragičnije deluje lik ranopremинуlog **Mordehaja Ze'eva Feiherberga** (1874—1899), kome nije bilo suđeno da doživi isceljenje ovog unutrašnjeg razdora. On je napisao niz pripovedaka, a jedna, »Le'an?« (»Kuda?«), postala je klasičan izraz dileme u kojoj se nalazila mlada jevrejska

inteligencija Istočne Evrope. To je istovremeno paralela raspoloženju u evropskoj književnosti iz kraja 19. veka.

Isti ovaj pravac ogleda se i u romanima i pripovetkama **Urija Nisana Gnesina** (1879—1913), koji je takođe postao klasičnim piscem. Učio je u talmudskoj školi u kojoj mu je otac bio upravnik i tu se sprijateljio sa **J. Ch. Brennerom** (1881—1921). Njih dvojica su za svoje školske drugove jednomišljenike izdavali rukom pisane časopise koji su sadržavali prozne sastave, pesme i prevode. Gnesin nije nigde nalazio mira, lutao je iz mesta u mesto, često u najvećoj oskudici, srčani bolesnik u večitim duhovnim agonijama. U Londonu je pomogao Brenneru u izdavanju njegovog časopisa; 1907. godine odlazi u Izrael gde takođe biva razočaran — jer stvarnost je još tako daleka od sna; godinu dana kasnije vraća se u Poljsku. Ovaj nemir se ogleda u Gnesinovom stvaralaštvu: on je, pod raznim imenima, junak svojih pripovedaka, koji u želji da postane građanin sveta gubi svoje sopstvene korene. Povučeni u sebe oštreci svoj jezički izraz sve jasnije i tačnije, stavljao je ono što je nejasno i zapleteno u središte svog prikazivanja. To se izražava već i u naslovima njegovih pripovedaka: »Hacida« (»Po strani«), »Bejntajim« (»U međuvremenu«), »Beterem« (»Pre«), »Ecel« (»Kod«). Prilozi umesto radnje: nejasni snovi, traženje cilja, nesposobnost suprotstavljanja životu; a sve to ne zbog slabosti karaktera već usled neodrživog stanja, uslovljenog spolja, koje baš plemenit čovek ne može da promeni sopstvenim snagama.

Ovim pripovetkama stekla je moderna hebrejska proza ravnoopravno mesto uz evropsku pripovedačku umetnost u njenim najboljim, a ujedno i najtežim oblicima. Uvođenje subjektivnog vremena umesto hronološki predvidljivog, uvek istog razvoja — jedno od svojstava onog što će se prvo nazvati simbolizmom, a zatim »stream of consciousness«¹⁰) (Proust, Rilkeova »Malte Laurids Brigge«, Joyce, Virginia Woolf, Thomas Wolfe) — pojavljuje se kod Gnesina u krajnjoj preciznosti izraza. Između ostalog prevodio je i Baudelairea. Gnesin važi, zajedno sa Brennerom i Schofmannom, za jednog od stvaračaca moderne hebrejske proze; ona, naravno, sadrži i mnoge druge elemente, ali se može shvatiti samo sa te polazne tačke. Sva trojica napuštaju hronološki, pripovedački razvoj romana; radnja se izgrađuje iz pojedinih fragmenata, u čijem se kratkom obliku ogledaju trenuci unutrašnjeg doživljaja.

¹⁰) Književni pravac Joyce-Proust (Prim. prev.)

Nasuprot bezizlaznosti produhovljenih u Gnesinovim delima, pojavljuju se bezidejni, negatori, malograđani bljutavog nagona za uživanjima, kako ih opisuje njegov savremenik, realista **Ješaja Beršadski** (1870—1910). Njegova dela su studije društva u duhu ruskog realizma. Pored pripovedaka ostavio je i dva romana: »Be'ejn matara« (»Besciljno«), 1899 — o zapadanju u cinizam jednog prvobitno darovitog čoveka; i »Neged hazerem« (»Protiv struje«), u kome opisuje kako jedan ortodokсни cionista, koji vaspitava svoju decu shodno svojim idealima, pokušava da ih zaštiti od osećanja da su bez korena, osećanja koje prevladava kod njihovih drugova istih godina; ali i ovaj pokušaj je ostao bez uspeha.

Većina hebrejskih autora ove generacije su kao umetnici išli, međutim, pozitivnim stazama, čak i kada su sami sebe smatrali negativnim umovima. Tome je znatno doprineo mislilac **Ahad Ha'am** (»Jedan iz naroda«, pseudonim Ašera Ginzburga, rođenog u Ukrajini 1856, preminulog u Tel Avivu 1927). Radio je kao urednik i izdavač u Odesi od 1884. do 1907, i tu se oko njega okupljao krug mladih ljudi. Godine 1907. preselio se u London, a 1922. u Tel Aviv. Ahad Ha'am je svojim esejima u hebrejskoj štampi razjasnio misaonu istoriju Izraela i metod vaspitanja koji je on smatrao potrebnim za dalji opstanak Jevreja kao »naroda duha«. Ovi eseji su objavljeni u 4 sveske pod naslovom »Al parašat drahim« (»Na raskrscima«, 1895, 1904, 1905, 1913).

Prvobitno je još postojala »navala na Zapad« da bi se dostigao Mendeleov »čarobni prsten« opšteg obrazovanja. Ovo je bio put istaknutog autora **Davida Frischmanna** (rođenog u Poljskoj 1864—?, umro u Berlinu 1922), u koga je kult lepote reči, stila i još više esteticizam kao životni ideal igrao istu ulogu koju je kod njegovih starijih savremenika imao sam predmet obrazovanja. Sadržaj je za njega već postao stvar sama po sebi razumljiva; njegov publicistički vaspitni trud bio je usmeren ka obliku. Zato je kod njega sve bilo tendencija, te se on svakako mora smatrati kasnim izdankom prosvetiteljskog pokreta. Pošteni napori drugih pisaca ostali su za njega, sa malo izuzetaka, smešno krparenje i prazan zvuk reči (izuzeci su pre svega J. L. Gordon i Mendele); napor da se pojam »narod« objasni polazeći od stvarnosti bio je stran njegovom biću, ili je bar ispoljavao takav stav. Njegov cilj — kome je plodnim radom kao kritičar, esejista, urednik i prevodilac stremio tokom decenija — bio je da shvati psihu pojedinca u njenoj jedinstvenosti. (Zbog njegovog interesovanja za stil često je, pogrešno, smatran za

hebrejskog predstavnika »umetnosti radi umetnosti.«) Njegovim stvaralaštvom dobila je hebrejska publicistika potpuno evropski karakter, što je u protivrečnosti sa Aħad Ha'amom, koji je hebrejski prvobitno smatrao samo jezikom izražavanja specifično jevrejskih sadržina. Za Frischmanna je tipičan izbor predmeta njegovih studija u Nemačkoj: istorija umetnosti i prirodne nauke. Psihološki interesi bili su mu, između ostalog, upravljani i ka pitanju nastajanja reakcije; jer povodi i životni nagoni slobodnog čoveka potisnuti su zahtevima društva, i tako dolazi do nerešljivih sukoba. Oko takvih se sukoba obrću njegove novele; radnja se delimično odigrava u savremeno doba, a delimično u biblijskoj epohi. Pojedinaac je bespomoćan prema zakonu — a Frischmann je na strani pojedinca, kao na primer u svojim biblijsko-antibiblijskim pripovetkama »Bamidbar« (»U pustinja«, naziv 4. knjige Mojsijeve, »Numeri« lat. 1923). Nagon za podsmehom i ikonoborstvo, kao i odbijanje organizovanog cionizma (kao i svakog organizovanog pokreta, uostalom) stvorili su mu ogorčene neprijatelje. Svojim univerzalističkim stremljenjima, koja su nalazila stalno novi izraz u sjajnim feljtonima i esejima; predstavljao je neophodan korektiv za pretežno nacionalno nastrojene pisce. Naravno, usled toga nije uvek mogao da deluje punom merom na misaonom polju, ali njegovo delo je mnogo doprinelo celokupnoj književnosti, kako po načinu posmatranja tako i po potpunom stilizovanju pripovedačkog izlaganja. Osim originalnih dela (u kojima se, uostalom, pored hebrejskog služio i jidiš-jezikom), dao je i mnoge odlične prevode. Proslavio se u prvom redu prepevom Nietzscheovog »Zaratusre« (1914). Nietzsche mu je uopšte služio za ugled, što se može videti iz njegovih napisa o ovom filozofu. Od ostalih njegovih prevoda sa nemačkog treba pomenuti: Heineovo »Severno more«; Grimmove i Andersenove bajke (1896); »Knjigu o Joramu« od Rudolfa Borchardta (ovom delu ga je privukla biblijska srodnost sadržine, a pre svega jezika, i navela ga da ih prenese svojim monolijskim biblijskim stilom, tako suprotnom ranijem mozaičkom biblijskom načinu pisanja pripadnika posvjetiteljskog pokreta.) S ruskog je preveo pesme Puškina (1899), sa engleskog dela Tagore; (1922), Byrona (»Kain«, 1900, »Manfred«, 1922), Wildea (»De Profundis«, 1919). Shakespearea (»Koriolan«, 1924). Ove knjige daju u svom osnovnom pravcu hebrejskim čitaocima sadržajnost koju su uvažljivi tražili kod mnogih drugih prevodilaca. Tako je Frischmann postao majstor koji je prvi dao podstrek stvaranju (višokkvalitetnih

prevoda; oni od tada zauzimaju važno mesto u stvaranju većine hebrejskih pisaca.

Neprestano rastenje i nastajanje hebrejskog stila može se već pratiti po istoriji prevodilaštva; u prevodima drama, po nastanku hebrejskih pozorišnih grupa, dolazi još i do prelaza od drame namenjene čitanju na drame adaptirane za pozornicu. Prvi hebrejski pozorišni ansambl Moderne je »Habima« (Moskva, 1918—1925, a posle turneja, od 1928. godine u Tel Avivu). Iako drama namenjena čitanju ostaje književni rod za sebe, pojavljuju se prerade za scenske potrebe, kako prevoda tako i originalnih drama. Tako je Agmon (Bistrizki) objavio 1931. godine dramu »Sabataj Cvi«, koju je već 1936. potpuno preradio za prikazivanje u radničkom pozorištu »Ohele«. »Maria Stuart« je dva puta prevedena — 1879 (u Litvaniji) i 1910 (u Americi); za izvođenje u telavivskom Kamernom teatru (1961) priređen je nov skraćen prevod. — Bibliografija A. Ja'arija o štampanim hebrejskim dramama (originali i prevodi) sadrži 1.400 naslova (od 16. veka do 1955).

Mendele i Frischmann bili su još borci, svaki na svoj način, pri čemu se Mendele od vaspitača razvio u čistog epičara, dok je Frischmann potvrdio svoj stav Evropejca prečišćenim biblijskim stilom, bekstvom u probleme jezika, sličnim postupcima kruga oko Georgea i osobito Borchardta¹¹). Čak i oni pisci koji su zatekli gotovo delo Mendelea i Frischmanna i učili se na njima, bili su u svom ličnom životu još upleteni u nemire tadašnjeg stanja u Rusiji, od kojih se niko ko je u toj zemlji živio nije mogao da otrgne; hebrejski pisac je uvek bio samo jedna ćelija organizma ruskog Jevrejstva: svoja dela je štampao u časopisima koji su se bavili i politikom i dnevnim događajima; uhlebije mu je gotovo uvek davala nastava. Stoga on nije mogao da se odvoji od okoline, dokle god je tu boravio i dok se nije priključio migraciji ka Zapadu.

Tu je bilo rastrganih, kao Gnesin i Feierberg, koji se u starim uslovima više nisu snalazili te su morali da krče sebi novi put, jer — ozbiljni, radni i misaoni — nisu mogli da se zadovolje tričarijama. Tu su bili i socijalisti koji su stajali potpuno unutar ovog pokreta i hebrejski smatrali suviše humanistički obrazovanim, pa zato i ekskluzivnim jezikom, te su ga odbacili i pisali isključivo na jidišu, da bi doprli do svakog pojedinca u masi.

¹¹) Stefan George poznat je u istoriji svetske književnosti kao »lučonoša reči«. U »krug oko Georgea« spadaju i Hugo von Hofmansthal i Rainer Maria Rilke. (Prim. prev.)

Ali tu je bio i **Jichak Lejbuš Perc** (Poljska, 1851—1915); on je preživeo jedan zadrugim, ili uporedo, sve navedene pokrete u godinama svog bogatog stvaralaštva, i još za života postao legenda, isto kao i Mendele. A Perc nije više tendenciozan u pisanju. Izborio je željeni poziv, bio je advokat i bavio se advokaturom sve dok mu zbog njegove socijalističke delatnosti nije oduzeta dozvola za rad. Kao službenik Jevrejske opštine posvetio je tada svoje slobodno vreme pisanju na jidišu i hebrejskom, mnogo intenzivnije nego ranije (već u 15. godini života počeo je redovno da objavljuje svoje radove); pisao je i na poljskom jeziku. Njegovo celokupno delo obuhvata stotine novela, drama i pesama, a nije ni do danas izdato u definitivnom obliku. Većinu svojih dela na jidišu preveo je sam na hebrejski (mnoga druga je i napisao na hebrejskom jeziku). Glavna tema njegovog stvaranja je skrivena lepota, koja čak i u najprimitivnijim okolnostima postoji u jevrejskom životu dokle god verno čuva svoje osobenosti. Shvatio je vrednosti hasidizma, mada ovaj narodni pokret više nije postojao u svojoj prvobitnoj čistoti. Drugi su pre njega raskrinkali šarlatane kojih je ponekada bilo među »rabinima čudotvorcima«, i šibali naivnost mnogih vernika. Perc je, naprotiv, bio simbolistički pesnik, sa intuitivnim razumevanjem za čud detinjskog vernika, kao i za misaonu pozadinu mistike. Njegovu pažnju nisu privlačili izopačenosti i naličje, jer se nije osećao pozvanim da vaspitava bilo koga. On je bio »pozvan da gleda«. I tako je gledao jevrejski »štetl«, slušao ekstatičnu muziku onih kojima je pesma u slavu boga značila veru više nego celopukna učenost rabina, crtao život žena u getu koje ipak predu svoje snove. Tako je Perc, prvobitno realista, postao u drugoj polovini svoga života romantičar hasidizma. Time je pošao pravcem u kome neće ostati usamljenik. Pri tome svakako nije pokazivao nepoznavanje sveta, što se vidi i iz njegovog životnog puta, već je pisao svoje umetnički odmerene pripovetke na osnovu tananog psihološkog saznanja, sa stavom pravog umetnika, kome ništa nije mrskije od prazne rutiniranosti i malograđanskog samozadovoljstva. Ovo svojstvo, i njegovi opisi tako bliski narodu, učinili su da on lično i njegovo delo postanu veoma omiljeni. -- Napisao je i memoare; njegove hebrejske ljubavne pesme objavljene 1894. godine bile su u svoje vreme primljene sa velikim interesovanjem, jer se prvi put jedan istočnojvrejski pesnik usudio da objavi tako individualnu liriku.

Čuvane su Percove mistično-simbolističke drame. »Kuća pravdnika ili zlatan lanac« i »Noć na starom trgu«.

Perecova dela su više puta prevedena na nemački, većinom sa jidiša. Kao novija izdanja treba pomenuti: »Pripovetke iz geta« u nemačkom prevodu A. Eliasberga, izbor P. Eliasberga, Winkler Verlag, Minhen 1951. Od ranijih izdanja: »Muzičke novele«, Berlin 1920; »Upoređenja«, Berlin 1920; »Tri drame«, u prevodu H. Zuckermanna i S. Schmitza (uvodna reč Martina Bubera), Beč 1920; »Hasidske priče«, u nemačkom prevodu Ludwiga Straussa, Berlin 1936.

BJALIK I NJEGOV KRUG

Dok je Perc retrospektivnim pogledom punim čežnje osvetljavao istočnojevrejsku varošicu, nastajale su dubokomisaone i neumoljive opomene čoveka kome je, već po objavljivanju njegovih prvih dela, priznato da je dostigao vrhunac jevrejskog pesničkog stvaralaštva u poslednjem milenijumu: to je **Hajim Nahman Bjalik** (1873—1934).

Kao i toliki hebrejski čitaoci i pisci Rusije u doba prosvetiteljstva, i Bjalik je bio vaspitanik ješive, a kasnije buntovnik protiv nje; u toj talmudskoj školi su se najdarovitiji mladići iz mase od 4 miliona ruskih Jevreja udublivali u »more Talmuda« i sticali znanja potrebna da bi postali rabini, tj. sudije i savetodavci jevrejskih opština. Tu su mladići od svoje trinaeste do dvadesete godine živeli kao kaluđeri u potpuno odvojenom svetu, učili, pamtili, sledili hiljadugodišnje staze kazuistike i sholastike. A u tajnosti učili su sa istim žarom i ono što su prosvetitelji imali da im kažu: noću su učili strane jezike, književnost i istoriju i sanjali o novom životnom putu. Taj je put često bio usmeren ka nekom modernom rabinskom seminaru u Nemačkoj ili Austriji, gde je zahtevano i univerzitetско obrazovanje. Samo malobrojni su mogli to da ostvare, jer su bili isuviše siromašni. Stoga bi postajali učitelji, prenoseći na decu željnu znanja svoje oduševljenje, a pre svega: svoje hebrejsko oduševljenje, svoju želju za povratkom u Cion. Iz njih je izrasla nova generacija, koja je već okretala leđa prosvetiteljskom pokretu time što ga je apsorbovala; generacija koja je pisala boljim, življim hebrejskim jezikom, jer je stajala na ramenima učitelja; generacija koja je, kao i sve prethodne, okusila strahote dijaspore.

Bjalik je posredovao između starog i novog. Kao i mnogi drugi izborio je svoj put u gladi i upornosti i postao je, i protiv svoje

volje, simbol i pojam nacionalnog pesnika. Rođen je 1873. godine u jednom siromašnom selu Volinije: prvih šest godina života proveo je u šumi i polju i napajao se prirodom, koju je kasnije prikazivao impresionističkim opisima. Strogom detinjstvu i jednogodišnjem boravku u ješivi sledile su godine do prvog svetskog rata provedene u Odesi, u krugu hebrejskih autora okupljenih oko Mendelea i Aḥada Ha'ama, među kojima je, osim pisaca beletristike, bilo i istoričara i kritičara, kao S. Dubnov (1860—1941, u getu Rige) i J. Klausner (1874—1958, Jerusalim). Bjalik je postao slavan u svojoj osamnaestoj godini kada je u pesmi »El hacipora« (»Ptica«) izrazio žudnju za domovinom otaca i njenim novim jevrejskim seljacima, koje ptica selica gleda, a on, pesnik, ne može da vidi. Još mnoge stihove ispevao je u istom stilu narodne pesme; pisao je i dečje pesmice i hebrejske verzije jidiš narodnih pesama. Ovo je bio »svetli« Bjalik, vezan za prirodu, opijen lepotom, žudan sunca, srećan u snegu. Ali on je u svesti bio pesnik samo u drugom planu, a u prvom redu mu je cilj bio da opomene, da upozori; on je bio zakonit naslednik seljačkog sina Amosa, koga je poziv odveo od pluga na tešku dužnost proroka. Tako i Bjalik, čovek neotesanih seljačkih udova, izrastao među ugljarima i drvosečama. To je bio »mračni« Bjalik, pun srdžbe na slepilo svog naroda, na reči na koje je nailazio umesto dela, na bespomoćnost prema ubicama, na licemerstvo onih koji sebe smatraju pobožnim jer mehanički izgovaraju reči molitve. Ovaj svetli bes probudio je mnoge — doveo ih je do samosvesti i samoodbrane. Za ove probudene u Istočnoj Evropi i Erec Jisraelu, ali i posleratnoj Nemačkoj i SAD, stvarao je programe kulturnog rada, kojih ostvarenje još ni danas ni izdaleka nije postignuto.

U ovom besu Bjalik se buni protiv boga, sa potpunom iskrenošću čoveka koji uzalud — kako se njemu čini — hoće da probudi jedan narod koji, u čast svetog imena božijeg, tokom vekova stalno bespoštedno ubijaju. Bjalik je bio jedan od onih koji se svađao sa svojim bogom; izraz mu je veoma složen i protivrečan, a u svom besu crpao je iz svih dubina hebrejske svesti i podsvesti, tako da je on za mnoge, kojima ovi izvori u svoj svojoj raznovrsnosti više nisu bili dostupni, postao vrhovni sudija jezičkog izraza.

U pesmi i priči predeli njegovog detinjstva najčešće čine okvir i određuju raspoloženje. Ostao je vezan za izgnanstvo a uvek veran sebi, čak i kada bi opevao zavičaj. Uopšte se dvoumio da pristupi pisanju — najveći deo njegovog pesništva nastao je u dugim razmacima; u godinama pre 1911; i u poslednjim godinama života opet

je dočarao događaje iz detinjstva ciklusom »Jatmut« (»Siročće«): očeva smrt, majka u potresnoj sirotinji, oproštaj sedmogodišnjeg deteta koje predaju strogom dedi, da bi kod učenog čoveka dobio duševnu i telesnu hranu. U ovim poslednjim pesmama zatvorio se krug njegovog života; bacajući pogled unazad poznao je i blagoslovio snage koje su ga uobličile: senke breza i lipa, predana vernost siromašnog učitelja, suze i osmesi majke, i iznad svega teška tuga za ocem.

Bjalik je pisao manje od većine pesnika koji su po njemu póneli ime »Bjalikove generacije« i kod kojih je često jedan njegov redak obrazovao jezgro mnogih novih stihova. Zajedno sa lakim stihovima poput pesama (ali bez dečje poezije) njegovo pesničko stvaralaštvo obuhvata nešto manje od 140 dela. No to su postala klasična dela, gde svaki redak i svaka slika imaju posebnu težinu. Da bi se objasnio njegov jedinstveni položaj među stvaracima, iskovana je formulacija da NJEGOVO JA često neprimetno usred rečenice prelazi u JA NARODA. Ali to ne znači da je sebi pripisivao da je on »narod«; njega pre treba uporediti sa seizmografom podložnim opštim uticajima, koje izražava pesničkim oblikom. To se odnosi kako na događaje iz ranijih vremena, tako i na savremena i buduća zbivanja.

Kada je 1903. godine, u gorem obliku negoli pre dvadeset godina, u južnoj Rusiji ponovo izbila mržnja koja je uvek tinjala prema Jevrejima, Bjalik je našao reči bola i besa potekle iz lične osvedočenosti očevica koje govore više nego samo o smrti pedeset žrtava; govore o ženama koje su iz očajanja oduzimale sebi život, o stotinama ranjenih. Optužbe u pesmama »Al hašhita« (»O pokolju«) i »Be'ir haharega« (»U gradu ubijanja«) odnose se istovremeno na milione njegovih sunarodnika koje je, pre i posle ovog srazmerno »beznačajnog« pogroma, tokom istorije kao bespomoćne životinje planski proganjala i ubijala brojno jača okolina. Iz obzira prema cenzuri naslov druge pesme izmenjen je pred objavljivanje u »Proročanstva o Nemirovu« (umesto Kišinjevu), čime je njen sadržaj premešten u doba kozačkih pogroma 1648. godine, kada je ubijeno 6.000 Jevreja toga ukrajinskog grada. Ista sudbina snašla je i njihove potomke godine 1941.

»JA« u prvoj kraćoj pesmi je narod izraelski — »Evo, dželatuu, moga grkljana, ubij me sekirom kao psa... moja je krv van zakona«, i upozorenje »Zemlju će krv izjesti«. U drugoj pesmi javlja se reč božja — bog je dakle prisutan ali ne i prizvan — upućena

pesniku koga, kao u Jezekiljevim apokaliptičkim proročanstvima, naziva »sinom čovečijim«; neka krene, neka priča užase, a zatim neka ode u pustinju. Čini nam se da je u istom vidovitom duhu upisao u knjigu posetilaca Bečkog jevrejskog muzeja, zimi 1932, sledeće hebrejske reči: »Sačuvaj, bože, ovu kuću i njena blaga, da ne padnu u ruke tuđina!« Pesnik koji je inače bio čovekoljubiv, društven, vesele naravi, stalno je ponavljao užasnu opomenu o propasti i pogibiji koja je za njega uvek bila praćena duševnim mukama. Na cionističkom kongresu 1931. godine osećao je da će prisutne uskoro zahvatiti nešto još strašnije od smrti.

Zahvaljujući ruskim prevodima Bjalikovih pesama, među kojima je preveden i »Grad ubijanja«, Maksim Gorki je, između ostalih, postao oduševljeni poštovalac Bjalika i omogućio je pesniku i nekolicini njegovih prijatelja da 1921. godine dobiju dozvolu da napuste Rusiju. Ruski prevodilac Bjalika bio je mnogostrana i veoma zanimljiva ličnost: V. S. Žabotinski (Rusija 1880 — Amerika 1941), osnivač »Jevrejske legije« u prvom svetskom ratu (na strani Engleske) i Revizionističke partije (uhvaćen od engleskih mandatskih vlasti i proteran 1929. godine). Žabotinski je preveo na hebrejski zamašne delove Danteove »Božanstvene komedije«; rukopis se nalazio u Londonu, gde je i uništen. Nov prevod (1944—47) dao je I. Olsvanger (Poljska 1888 — Jerusalem 1961).

U Bjalikovom ličnom doživljavanju pojam prirode predstavljao je ruski seoski pejzaž (a ne nemački ili švajcarski predeli, koji su mu kasnije bili dragi i bliski, ali koje su uvek potiskivali boje i oblici iz detinjstva); nasuprot tome u njegovom »proročkom« pesništvu pojavljuje se pustinja, kako kao slika tako i kao simbol izgnanstva — opet u jednoj kraćoj pesmi »Metej midbar ha'ahronim« (»Poslednji mrtvi pustinje«) i u pesničkom delu »Metej midbar« (»Mrtvi pustinje«). U prvoj se opisuje dolazak Izraeličana u »obećanu zemlju« pod vođstvom Jošue, i to indirektnom simbolikom, tipičnom za Bjalika — jer je napisana 1897. godine kada je Herzl osnovao cionistički pokret; ta i druge pesme o aspektima povratka u domovinu, o neodlučnosti i partijskim diskusijama, ponovo nalaze svoj veličanstveni završetak u široko postavljenoj pesmi (1902), koja trajanje jevrejskog naroda prikazuje slikama iz sveta legendi; sve je dato u vanrednoj pesničkoj celini, zbog čega je kritičari smatraju Bjalikovom najuspelijom umetničkom tvorevinom.

Na isti način razvila se već ranije obrada druge glavne teme — proučavanje nasleđa. Nizu pesama na pojedine motive (učitelj

predškolske dece, škola, ormar za knjige, dedina ponoćna molitva) sledila je poema »Hamatmid« (»Učenjak«) 1895, fizički i psihički portret mladića koji čitavih šest godina osamnaest časova dnevno proučava Talmud. Neki njegovi školski drugovi morali su da napuste školu, jer nisu mogli da ostanu verni strogom monaškom životu; ali on stoji u svom uglu za visokim pultom, udubljen u proučavanje prošlosti i tera đavola od sebe, kada lep svet hoće da mu zamagli pogled. Uporedo sa opisom razvija se dilema posmatrača: potvrđivanje snaga i bes što se one uzalud troše na »propast« dok se u ješivi ne utire »put ka životu«. Bes proroka i u intimnosti pesnika uzdržana suza, jecaji usamljenog: to je možda više odredilo put Bjalikovog stvaralaštva nego čežnjive ljubavne pesme i opisi prirode. I ovi su dobili pesnički izraz, i to u poemu »Habreha« (»Ribnjak«). 1905. godine: usred šume njegovog detinjstva, u senci ogromnih debala, skriven je ribnjak, središte i tajna sveta, simbol njegove duše. Tako je ova pesma ključ za druge poeme koje širokim nitmovima i svečano, u raznim vidovima opisuje odnos pesnika prema narodu.

Svojim interesovanjem za legende rasute po Talmudu i knjigama o narodnom predanju, Bjalik je dao simbolične tvorevine sa korenom u tim legendama, kao na primer delo »Megilat eš« (»Svitak vatre«), nastalo 1905. godine na osnovu legendi o propasti Jerusalima. To je biblijskim jezikom napisana priča o sudbini večitog Jevrejina, u koju su upleteni mnogobrojni biografski elementi, dok baš obilje simbolike i radnja koja ulazi u pojedinosti predstavljaju pre njene nedostatke. I u kasnijim godinama prerađivao je ponekad materijal legendi, no svakako bez subjektivnih tendencija.

Bjalikovo dostignuće na prosvetnom polju predstavlja delo »Sefer ha'agada« (»Knjiga legendi«) koje je izdao u saradnji sa učenim kritičarem J. H. Ravnickijem (Odesa 1859 — Tel Aviv 1944). Knjiga, sređena po temama, obuhvata mnogo šta što je pripadalo liku idejnih vođa Jevrejstva, a sastavljena je na osnovu bogate literature, delimično na aramejskom jeziku. Pri tome je i u novim formulacijama verno sačuvan duh originala. Od prvog izdanja 1908. godine »Sefer ha'agada« je jedna od osnovnih knjiga hebrejskog vaspitanja. Izdavački zavod »Morija«, koji su osnovali Bjalik i njegovi drugovi (prvo u Odesi, zatim u Tel Avivu), bio je baza postuliranoj zgradi »Zbirke« (hebrejski: »Kinusa«), tj. izdavanju misaonog blaga koj je još bilo rasuto po rukopisima i retkim štampanim delima. Bjalik je sam izdao jedan deo srednjovekovnog pes-

ništva. Izvođenjem programa, uključujući i prevode jevrejskih autora koji su pisali na stranim jezicima, glavni je zadatak Instituta »Bjalik« u Izraelu.

Bjalikove pripovetke i eseji su još jedno područje koje je služilo za primer njegovim vršnjacima i mladim generacijama. Četiri pripovetke opet prikazuju Rusiju njegovog detinjstva, jevrejske trgovce drvetom i šumare. Njegov intimni dečji svet, važno pomoćno sredstvo za razumevanje toga doba i njegovog pesništva, prikazan je u odlomcima njegove autobiografije »Safiah« (»Divljaka«); jasnom plastičnošću pripovedanja ovo delo služi kao uzor. Ista jasnoća, bez ikakvog poigravanja izrazom, vlada i njegovim drugim esejima koji predstavljaju ogledalo hebrejskog kulturnog života u toku decenija.

Kao gotovo svi hebrejski pisci, i Bjalik se bavio prevodjenjem; prepjevao je, stilom prilagođenim biblijskom, tri dela: »Viljema Telaar«, scene iz: »Julija Cezara« i »Don Kihota«. Špansko delo, kao i nemačko i englesko, u specijalnoj je obradi i uglavnom namenjeno dačkoj omladini. (Tekstualan prevod objavio je 1958. godine N. Agmon — Bistricki, rođen 1896, koji je, kao i Bjalik u svoje vreme, za to delo izabran za člana Španske akademije. To dokazuje razvoj i bogaćenje hebrejskog jezika kakvo se u prvo vreme jedva moglo i zamisliti — da danas desetine hiljada čitalaca smatraju i najteži stil, kao na primer stil neskraćenog »Don Kihota«, kao nešto po sebi razumljivo gde se još pre generaciju-dve stalno postavljalo pitanje da li će ikada biti ljudi za koje će ovaj jezik moći da izražava sve kulturne i životne potrebe.)

U dinamičnom razvoju hebrejske renesanse Bjalik je više negoli pisarstvom dejstvovao svojom ličnošću, kasnije sabranim razgovorima, živim kontaktom sa grupama koje su bile privržene hebrejskom jeziku u Poljskoj, Nemačkoj, Engleskoj, Americi, i pre svega u Erec Jisraelu, gde se Bjalik nastanio 1924. godine. A na sebi je osetio svu težinu tog neslućeno brzog razvoja: nagomilane počasti i obaveza, mnoštvo posetilaca koji su mu dolazili, bilo privatno bilo kao izdavači, i oduzimati mu skupoceno vreme.

Još je veću teškoću pričinjavala razlika između hebrejskog jezika kojim je on vladao i hebrejskog jezika u Erec Jisraelu. Ovaj problem ticao se svih pisaca koji su poreklom iz Istočne Evrope, i stoga se ovde mora pomenuti. Kada su hebrejske napredne grupe počele da delaju osamdesetih godina prošlog veka, morale su da se opredele za jedan od postojećih izgovora. Eli'ezer Ben Jehuda je smatrao jedino pravilnim izgovor španskih Jevreja, koji je stvarno imao

primat u Erec Jisraelu, i odbacivao je izgovor Jevreja Srednje i Istočne Evrope kao proizvod života u izgnanstvu (a odbacio je i srodni izgovor Jemeničana kao i izgovor ostalih manjih grupa, na primer Italijana¹²). Time se iz osnova izmenio karakter zvuka jezika: niz samoglasnika i svi diftonzi (au, ei, ej, oj) potpuno su otpali, veliki deo samoglasnika o pretvoren je u a (koje je i inače već bilo suviše zastupljeno), a i među suglasnicima bilo je izvesnih razlika. Još je značajnije bilo pomeranje naglasaka, koji u aškenaskom i jemeničanskom izgovoru u većini reči pada na preposlednji slog, dok u sefardskom izgovoru u gotovo 70% reči pada na poslednji slog, koji veoma često nema nikakvog semantičkog značenja. To možda nije bitno kod proze; ali za pesnika čije je uvo naviklo na mek izgovor pun tonaliteta, jezik je usled toga postao tvrd i siromašan; ritmički napisani stihovi pretvarali su se u neočekivano duge ili kratke retke, slikovi se više nisu slagali. To je gotovo najgore što se može desiti pesniku čiji se stihovi često čitaju i deklamuju. Bjalik je prvi šok doživeo kada je 1909. godine posetio Erec Jisrael; i kada su mu učenici jedne škole, ozarena lica, izdeklamovala jednu njegovu pesmu. Gotovo svi pesnici njegove i sledeće generacije morali su to da prežive, i mnogi su kasnije prepevali svoje pesme sa »pravim« naglašavanjem. Sam Bjalik je u poslednjem razdoblju svoga stvaralaštva došao do široke, gotovo grčke metrike. (Ali Grk par excellence u novoj hebrejskoj književnosti, Černihovski, dao je umetnički prevod Homera u aškenaskom naglasku i morao je, iz godine u godinu, da gleda kako đaci njegovom »krivicom« pogrešno shvataju suštinu heksametra!)

Razaranjem ritma postale su Bjalikove pesme često kako za nastavnika tako i za učenika tvorevine slučajno nagomilanih slogova, sa tonom koji je menjao mesto iz stiha u stih i slikovima koje je takođe ponekad kvarilo pomeranje glasova. To je imalo razornog uticaja na sopstveno stvaranje nekih učenika, ukoliko su sami postali pesnici: jer dela koja su im bila pogrešno utvuljena u najranije školsko doba, dala su im potpuno naopaku predstavu o suštini poezije, osećanje slika i ritma izvitoperilo se; tako su nastali, verovatno dobronamerno, mnogobrojni tomovi pesama, koji pored bezobličnosti često svojstvene »modernoju« poeziji i ostalih jezika, nose još i teret »gluvoće zbog sistema«. Međutim, drugi pesnici, možda da-

¹²) Aškenaski se izgovor, uostalom, nalazi i kod hrišćanskih hebraista Francuske i Nemačke od 9. veka nadalje. Tek je Joh. Reuchlin uveo sefardski izgovor kao normu u nastavu hebrejskog jezika humanista.

rovitiji uopšte, sačuvali su svoje tonsko osećanje za poeziju, zahvaljujući bilo sopstvenom instinktu, bilo pravilnom upućivanju njihovih učitelja, koji su uzeli na sebe odgovornost da podučavaju u »pogrešnom« (naime pesnikovom) načinu naglašavanja i tako otkrili ritmički jezik koji na virtuozan način upotrebljava tanano nijansiranje, zvuke slične narodnoj poeziji, s jedne strane, a zatim dugačke i teške stihove, s druge strane.

Bjalikove pesme prevedene su na mnoge jezike. Po Bjalikovoj smrti ustanovljena je godišnja književna nagrada koja nosi njegovo ime.

Iz Bjalikovog kruga u Odesi i Tel Avivu treba pomenuti Fichmanna i Ben-Ciona. Pisanje realističkih novela, koje je i Bjalik negovao, naročito je unapredio njegov saradnik **Simha Ben-Cion** (S. A. Gutmann; rođen u Besarabiji 1870, umro u Tel Avivu 1932); on je od 1905. godine živio u Erec Jisraelu i odigrao značajnu ulogu na polju vaspitanja kao redaktor, pisac udžbenika i prevodilac (između ostalog preveo je i »Hermana i Doroteju« od Göthea). On je, kao i Mendele, Bjalik i Perec, tananim osećanjima posmatrao i opisivao dete u okviru starog vaspitanja u kome ono samo krišom može da se predaje sopstvenom svetu, iz kojeg ga neprestano čupaju i bacaju u mračnu svakidašnjost bez radosti; no nju ipak osvetljavaju subotnje i praznične svetiljke, i u njima bi dete opet našlo toplinu sveta svojih snova i iz njega crplo snagu. Od Ben-Cionovih romana i novela treba pomenuti »Nefeš recuca« (»Slomljena duša«).

Pesnik i esejista **Ja'akov Fichmann** (Besarabija 1881 — Tel Aviv 1958), doselio se 1912. godine u Tel Aviv već kao poznati liričar, školovan kod Frischmanna. Kao mnoge njegove kolege živio je za vreme prvog svetskog rata u Nemačkoj. Pisao je nežnu, veoma ličnu liriku, koja je štampana u nekoliko tomova od 1911. godine pa dalje; između ostalog treba pomenuti »Jemeš šemeš« (»Sunčani dani«), 1934; »Aviv bašomron« (»Proleće u Samariji«), 1943. Njegova poezija sa opisima prirode i pejzaža nosi pečat duboke ljubavi prema Erec Jisraelu. Pretežno lirski je i njegov opis biblijskih likova u knjizi pesama »Demujot kedumim« (»Drevni likovi«), 1948. Kao esejista stekao je zasluge jednom knjigom o Bjaliku, opširnirnim uvodima u dela hebrejske književnosti od 18. veka naovamo i napisima o savremenim pesnicima. Zahvaljujući svojoj mnogostranosti vršio je decenijama veoma jak uticaj na hebrejsko školstvo. Pisao je i

pesme i pripovetke za decu, i bavio se izdavanjem antologija i dečjih časopisa. Od njegovih mnogobrojnih prevoda treba pomenuti: »Herod i Mariamna« od F. Hebbela (1922, 1949); »Narcis i Zlatousti« od H. Hessea; »Mogens« od J. P. Jacobsena.

M. J. BIN GORION

Bjalik je svesno pripadao školi Ahad Ha'ama, kojoj su se suprotstavljali Frischmann i krug oko njega. Frischmann je, kako u svom prevodu »Zaratustre« tako i u svojim esejima i takozvanim biblijskim pripovetkama, ukazivao da mora doći do preispitivanja svih vrednosti jevrejstva; nò potom se povukao u svoju kulu od slonovače i čiste estetike. Jedan od njegovih sledbenika, istraživač i kritičar, sakupljao je staro blago i poveo je ovaj pravac i dalje u pozitivnom smislu. To je bio **Miša Josef Berdičevski** (Ukrajina 1865 — Berlin 1921); on je, međutim, kao pisac pretpostavljao hebrejsko ime, i od 1896. godine piše pod pseudonimom M. J. Bin Gorion. Iste godine dao je i svoju doktorsku disertaciju »O međuzavisnosti etike i estetike«. Dug je to bio put od varošice Međiboš, kolivke hasidizma (pokret je tu osnovao 1740. godine rabin Jisrael Baalšem-tov, tj. čudotvorac) do univerziteta Nemačke i Švajcarske. Taj put je vodio od talmudske škole na Zapad, do braka sa Rahelom Ramberg, koja je kasnije napustila svoju lekarsku praksu da bi saradivala sa njim na nemačkom prevodu velike zbirke legendi. Berdičevski je kao publicista postao najoštrije protivnik Ahad Ha'ama i »idejnog« cionizma. On je zahtevao strogu samokritiku, obnovu jevrejske biti ne u knjizi i naučnosti, nego psihičkim mostom u iskonsko doba. Njegova novelistika sadrži i tri nemačke pripovetke, koje su 1918. godine objavljene pod naslovom »Dve generacije«; zatim roman »Mirjam« koji nam je ostao samo u skici, a opisuje devojčice siročice sa Istoka koje se bori za svoje školovanje; hebrejske »kratke romane« »Beseter ra'am« (»Grom«), »Bajit tivne« (»Gradi kuću«) i »Garej rehov« (»Susedi«). U ovim delima, kao i u svojim mnogobrojnim pripovetkama, opisivao je celokupan život i zbivanja u varošicama, stotine ljudi koji nisu znali za sjaj prošlosti, a koje ni hasidizam nije iskupio — i pri tome je uvek iz specifične okoline izvlačio ono sveopšte ljudsko. Posle je doživeo i opisao dilemu onih koji su napustili staro u potrazi za himerom

»Zapad« i onda tu stajali bespomoćni, praznih ruku. U tipičnoj razvojnoj tendenciji njegovog doba došao je preko realizma do otkrivanja jevrejskih svojstava: sada je hasidizam, započet kao religiozna revolucija neukih, predstavljao za njega oslobođenje Jevrejina od jarma knjige, koja se nikada ne može doučiti, jer se uvek dodaju novi komentari. Rabinski sin vratio se izvorima, tragao je, vraćajući se sve dalje u prošlost, za jevrejskim suštinama da bi mogao da razlikuje između »jevrejskog« i prvobitnog »izraelskog«, koje je tokom hiljada godina zasipano, ali ipak uvek izbija na površinu (na primer od oko 1940. do 1960. u jednoj grupi koja se nazivala »Kanaanićanima«). Tako je on lično pripremio preobražaj u prirodno, nepodjarmljeno, koji je i sam zahtevao, i time stvorio školu čiji se uticaji i danas osećaju. Bin Gorionov jezik je stvaran i trezven, kako u oštrim kritikama tako i u pripovetkama. Izraz mu je uvek jasan, ne odaje umetnički stil svog učitelja Frischmanna i više liči na način pisanja racionaliste Ahada Ha'ama, od koga se ipak toliko razlikuje.

Materijal koji je prikupio objavljen je i u nemačkom prevodu njegove supruge i otada predstavlja riznicu saga; iskoristio ga je, između ostalih, i Thomas Mann za svoje romane o Josifu, i time prvi put ozbiljno približio evropskom čitaocu vanbiblijski svet jevrejske mitologije, one mitologije koja je bila delimično u suprotnosti sa pravcem redaktora Biblije. »Jevrejske sage uz Bibliju« (1913—27,¹1935, str. 786) sadrže pet odeljaka: Iskonsko doba; Praoci; Dvanaest plemena; Mojsije; Juda i Izrael. — »Judino vrelo, bajke i priče« (6 tomova 1916—21; u izdanju Schocken, 1934, str. 791, i godine 1959. u izdanju Insel sa opširnim pogovorom njegovog sina) podeljeno je na šest tema: O ljubavi i vernosti; O pravilnom putu; Priče i pouke; Mudrost i ludost; Narodne pripovetke; Priče iz Kabale. Starojevrejski roman »Josif i njegova braća« je Bin Gorionovo prepričavanje srednjovekovne anonimne knjige »Sefer Hajašar« (»Knjiga pravednika«, 1917,²1933, Schocken, Berlin). Među delima iz književne zaostavštine (u prevodu i sa predgovorima njegove supruge i sina, pisca **Emanuela Bin Goriona**, koji još i danas rukovodi zaostavštinom i izdaje očeva dela), nalazi se i zbirka legendi »Deset mučenika« (Schockenova biblioteka br. 32).¹³)

Od Bin Gorionove zaostavštine objavljene su (na hebrejskom), između ostalog, versko-istorijske rasprave o Mojsiju (1962) i Isusu

13) Nemačko-jevrejski pesnik **Moritz Hellmann** (1868—1925) napisao je važan esej o Bin Gorionu u *Nachgelassene Schriften*, Berlin 1926, str. 127 i dalje.

(1959). Njegovo glavno delo na polju istraživanja istorije religije je »Sinaj i Garizim« (prevedeno na nemački jezik 1926. godine; o primatu »izraelskog« nad »jevrejskim«).

Bin Gorion je znatno više od Mendelea i Pereca opisao mnogostrukost istočnojevrejskog života. Njegovi opisi su utoliko markantniji što u njima odustaje od zamršene fabule i širokog oblika. On iskazuje ono što vidi, opisuje jednostavne ljude, nekomplikovane, koji slepi kod očiju žive i dalje u svetu što su ga izgradili njihovi očevi; mlade nezadovoljnice koje, kao tikve bez korena, bujica nosi sa sobom. Iz ovih opisa izrasla je većina onog što otada ima za temu istočnojevrejsku sredinu, čak i do Agnona.

Ahad Ha'am je iz svoje filozofske osmatračnice shvatio jevrejsku istoriju kao neko gotovo apstraktno zbivanje, koje je usled donekle urođenog monoteizma već unapred i za sva vremena zapečaćeno i završeno. Mnogi razdori ove istorije, koji joj daju humanu dubinu baš zbog stalno ponavljanih sukoba u celini i pojedinačno, sačinjavali su tematiku kruga oko J. M. Bin Goriona. Isti pravac može se zapsziti i u delu Černihovskog.

ČERNIHOVSKI

Šaul Černihovski (Ukrajina 1873¹⁴⁾ — Tel Aviv, 1943) poreklom je sa Krima, gde malobrojni Jevreji nisu bili toliko podjarmljeni kao oni u ostalim krajevima Rusije, i čija povezanost sa prirodom nije bila u suprotnosti sa prenaseljenim sirotinjskim četvrtima. On je, u prvo vreme, bio potpuno napojen ruskim bićem; zatim su na njega uticale razne kulture u koje se udubljavao istražujući, razumevajući i prerađujući ih. A ipak je bio isto toliko vezan za svoj narod koliko i polaznici ješiva.

Dok su se ostali pesnici još okretali oko jedine tematike: beziglednost staroga i beskorenost novoga, naišao je on kao sveži povetarac sa svojim pesmama o ljubavi i prirodi (1898, 1900). Bio je svakako prvi među hebrejskim pesnicima koji su morali da osvajaju jezik (počeo je ruskim pesmama) i koji se nije služio gotovim stilskim šablonima da bi im utisnuo svoj pečat. Taj jezik se morao steći radom, isto onako kao i mnogostruko znanje koje mu je bilo potrebno za medicinske studije, a koje mu je dalo podsticaja za

¹⁴⁾ Obično se kao godina rođenja navodi 1875, ali iz Šne'urovih saopštenja proizilazi da je to zapravo 1873. godina.

mногоstranu književnu delatnost. Kao naučnika stalno ga je zanimalo pitanje tačnog opisivanja stvari — biljaka i ptica, predmeta za upotrebu — što je takođe bila jedna od glavnih zasluga Mendelea, jer je i on pronicljivim posmatranjem prirode dolazio do preciznog opisivanja, sa terminima iskopanim iz starih spisa i prilagođenim postojećim uslovima, a u mnogim slučajevima i novostvorenim. Černihovski je bio pretežno pesnik-pripovedač, lirika je bila samo jedna strana njegovog bića. Tako je postao tvorac idile u hebrejskoj književnosti. Kao što su Mendele, a potom i Bjalik, u svojim pripovetkama opisivali jevrejske seljane i malovarošane, a pre svega decu i omladinu, činio je to i Černihovski u svojim idilama. Napisao je doduše i mnogobrojne pripovetke, ali one ostaju više u okviru anegdota i predstavljaju kulturno ogledalo godina studija u Hajdelbergu i Švajcarskoj, njegove okoline kao ruskog sreskog i vojnog lekara, i telavivskog razdoblja od 1932. godine. (Posle prvog svetskog rata stanovao je u Nemačkoj, kao i mnogi hebrejski pisci poreklom iz Rusije.)

Drugo polje njegovog posmatranja i uživanja su balade, koje često postaju dugi, za čitaoca mučni monolozi o jevrejskim mučenicima srednjovekovne Nemačke, kao na primer »Baruh mimagenca« (»Baruh iz Majnca«) 1905. U poslednjim godinama njegovog stvaralaštva, kada su se obistinile strahote koje su on i drugi pesnici (pre svega Bjalik, Šne'ur, M. Šoham, Lamdan, Baraš) predosećali, užasi koncentracionih logora postali su jedna od njegovih tema, kao i tema gotovo svih hebrejskih pesnika toga doba; među njima neki opisuju svoje sopstvene doživljaje, kao: »Ka-cetnik« (**Dinur**) u romanima, I. Ja'os **Kest** u pesmama iz Bergen-Belzena. Patnje Jevrejstva Istočne Evrope opisao je jedan mladi anonimni pisac, čije je delo dobilo nagradu »Izrael« za 1959. godinu.

Černihovski je u svojoj lirici opisivao prirodu i njen uticaj na ljudsku dušu, no on je, istovremeno, i pesnik koji je svojim novim ritmovima i smelim slikama raspaljivao napore pionirskog pokreta iako je bio daleko od pisanja programske književnosti. To je bila nova omladina koja je našla svoj cilj, a pesme Černihovskog je svaki od njih tada, pred prvi svetski rat, znao napamet. Pri tome je ostavljala dubok utisak pre svega činjenica da je klasično nasleđe Evrope najzad opet dobilo svoje mesto u hebrejskoj književnosti: ovi čitaoci nisu poznavali italijanske hebrejske pesnike renesanse i baroka, i veoma malo su znali za svetovnu liriku španske epohe. A kod Černihovskog nije samo opijenost lepotom govorila

iz tih mladalačkih pesama, nego i naglašeni inat kova Frischmann-Berdičevski prema istorijskom jevrejstvu. Njegov ideal nije prorok Elija, nego su to sveštenice Astarte koje je on umorio. Pisao je cikluse soneta — bio je prvi moderni hebrejski pesnik koji je sistematski pisao sonete i u njima veličao »nejevrejske« ideale. To su ciklusi »Sonetot akum« (»Paganski soneti«); »Al hašemeš« (»O suncu«); »Krim«; »Al hadam« (»O krvi«). Osnovna im je ideja: da oslobođenje čoveka ne može da potekne ni od kakve ideologije, već samo od umetnosti i obožavanja lepoga. Panteističko shvatanje izražava se kroz »Hezjonot nevi'ej hašekera« (»Vizije lažnih proroka«, iz hajdelberškog studentskog doba) čiji je dalji razvoj sadržan u jednoj sličnoj pesmi iz 1935. (?) godine: jedini Baalov sveštenik koji je preživio pokolj svoje sabraće na Karmelu, predskazuje rasulo Izraela jer je verovao propovednicima duha — dok će u dalekoj budućnosti povratnici opet služiti rodnoj grudi, kao što je to naredio Baal, bog plodne zemlje.

Iskonska vera i buna protiv podjarmljivanja svake vrste — ova dva stožera privlačila su veliki deo njegovog stvaralaštva. Tako je postao prevodilac finskog epa »Kalevala«, vavilonskog epa »Gilgameš«, Homerovih epova; preveo je sa grčkog, osim ovog monumentalnog dela, i Teokritove i Sofoklove drame. Preveo je Moliereovog »Uobraženog bolesnika« i »Lisca Reinecke« od Goethea, jer su ta dela odgovarala njegovoj ironiji, a njegova životna radost izbija iz pripovedaka i pesama za decu. Lik ustaničkog junaka, koji je neuspelom pobunom pokušao da zbaci jaram Rimljana, stoji u središtu njegove drame »Bar Kohba«.

Sabrana dela Černihovskog, u 10 svezaka, objavljena su 1932. godine u Berlinu. Iako je stalno radio kao školski lekar u Tel Avivu, kasnije je objavljeno još nekoliko tomova — plod njegove stvaralačke radosti i neumorne marljivosti. Svojim dežjim očima punim prodorne mudrosti sedeo je nagnut nad uvek novim materijalom — izvorom znanja, apsorbovao ga, pa i prevodio. Tako je obogatio hebrejski jezik u razmerama koje se teško mogu sagledati, i postao je istovremeno uzor virtuoznim prevodiocima sledeće generacije koji su se u mladosti opijali njegovim stihovima, a kasnije usvojili od njega predanost tačnom prenošenju pesničke reči. Čak i u poslednjoj godini života, kada ga je i leukemija već proždírala, pravio je nove planove.

Černihovskog često suprotstavljaju Bjaliku, tj. kao nacionalnog pesnika, samo što je on više od Bjalika zastupao opšte čovečanske

crte. No to je uproščavanje koje ne odgovara ni spoljnim činjenicama ni umetničkoj sadržini, a potiče iz doba kada su se oba pisca gotovo istovremeno pojavila i kada ni jedan od njih nije bio dostigao svoju umetničku i ljudsku zrelost. Budući da se to shvatanje ipak sve dalje prenosi, ovde će se ukratko dati stvaran prikaz, baš zato što je reč o ličnostima pesnika koji zauzimaju tako značajno mesto u predstavi svih onih koji razmišljaju o temi »hebrejska literatura našeg vremena«.

Nije tačno da je Bjalik samo nacionalan a Černihovski samo »čovjek uopšte«. Kod oba pisca se nalazi tačno ono što se pripisuje drugome. Bjalik je takođe pisao pesme o prirodi, a Černihovski je isto tako, možda srazmerno i više od Bjalika, pisao pesme sa sazdržinom iz jevrejske prošlosti i sadašnjosti. Reč je više o razlikama u ranoj okolini, razvoju i shvatanju sveta. Obojica celom svojom biti vode poreklo iz progonstva, i samo bi retko kad uspevali da koriste kao temu stvarno doživljeni pejzaš Izraela. Oni takođe nisu pokušavali da pišu o stvarima koje su im osećajno bile udaljene i, kao pravi pesnici, nisu bili spremni ni na kakve ustupke. Bjalik je baš ograničavanjem svoje tematike dospao do ljudske čistote i širokog pogleda; to dobija poseban značaj zahvaljujući potpuno prečišćenom jeziku, koji se služi hiljadugodišnjim asocijacijama i prenosi veliko misaono nasleđe, što upravo Bjalika čini izvorom iz kojeg će crpsti sledeće generacije.

Černihovski je godinama pisao pesme koje nikako ne predstavljaju naivnu, punu životne radosti penušavu svetovnost, kako to mnogi smatraju, već su pre manifest spremnosti za život bez problema, vezan za prirodu. Da je od svog naroda bio tako udaljen, da mu jevrejska tradicija nikada nije bila bliska, on ne bi mogao da napiše idilu, jednostavan i često humorom protkan opis jevrejskog porodičnog života u selima Krima. Jedino što se stvarnost te sredine razlikuje od sredine u kojoj je odrasla većina rusko-jevrejskih pisaca. Baš u tim metričkim pripovetkama Černihovski se stilski pokazuje učenikom Mendelea, dok Bjalikove novele imaju mnogo manje komplikovan način opisivanja.

Nije tačno ni često izražavano mišljenje da je Černihovski usled nedostatka jezičkih sredstava (!) bio primoran da piše čisto biblijskim stilom, kojim nije mogao dovoljno da izrazi svoje humanističke ideje. Njegove ideje, naime, nisu bile ni humanističke ni grčko-antičke, kako se to često i rado tvrdi; njegova jasna i dosledna razvojna linija bila je: ja sam Jevrejin — tj. čovek kome su oteli

zemlju, čovek koji u gotovo svakom poglavlju istorije svoga naroda čita o gorčini stalno progonjenog beskućnika, čiji krik za osvetom nestaje u vetru. Sada se najzad dogodilo čudo povratka zemlji i opet može da nastane zdrava nacija. Otuda potiče i stalno interesovanje za nacionalne epove raznih naroda. Tako je Černihovski od Grka, Vavilonaca, Finaca, Slovena, Novogrka i Germana, čije je epove prevodio, dospao do novog naroda, do naroda pčela, o kome majstorski piše ep »Ama di dahava« (aramejski: »Zlatan narod«), kao lirikom protkanu narodnu umotvorinu. (Međutim, nije uspeo njegov pokušaj da ovu svoju tvorevinu prikaže kao alegoriju na Izrael u obnovi, zamišljenu pomalo ironično, no svakako irelevantnu — kako je to učinio u jednom dodatku.)

Grad Tel Aviv ustanovio je »Nagradu Černihovski« za uzorne prevode lepe književnosti.

Tako je stasala moderna hebrejska književnost u istočnoevropskim zemljama pod ruskom vlašću: u samoj Rusiji, u Ukrajini, Poljskoj, Voliniji, Litvaniji, sa centrima Odesom, Varšavom i Vilnom, u punoj napetosti, uzajamnim kritikama i saradnji, karakterističnim za ovo živo književno stvaralaštvo. Bilo je protivrečnih tabora čija su se gledišta delimično presecala; jer granica pripadnosti prolazi sredinom ličnosti ne cepajući ih. Tu je pitanje upotrebe oba jezika: jedni se odlučuju isključivo za jidiš, drugi se kolebaju i prevode svoja dela sa jidiša na hebrejski jezik. Postoji i pitanje zemlje useljenja, životno pitanje za milione ruskih Jevreja počev od sredine 19. veka; Amerika za većinu; Erec Jisrael za malobrojne idealiste »Prve alije« 1882—1905. U publicistici i pripoveci ogledaju se ovi središni problemi, istovremeno simptomatični za one koji veruju u autoemancipaciju, tj. u očuvanje jevrejskog naroda. Novi centri hebrejske kulture, koji su kasnije odmenili istočnoevropske, nastaju u Erec Jisraelu i u Severnoj Americi, gde i jidiš kultura živi samostalnim životom.

Sa pionirima »Druge alije« (1905—1918) odlaze u Izrael i pisci, jer je to u velikoj meri studentski pokret u kojem se potencijalno nalaze budući autori. Kulturni život je još oskudan u ovoj zemlji pod otomanskom upravom. Kulturni jezik novih seljaka osamdesetih godina je francuski, jer su francuske filantropske ustanove tu uglavnom osnovala poljoprivredu i školstvo. Sinovi prvih naseljenika Rišon Leciona, Petah Tikve, Zihron Jaakova, Roš Pine odlaze na studije u Pariz. No bilo je ipak među 50.000 Jevreja,

koliko ih je Izrael brojao 1900. godine, i takvih koji su negovali hebrejski jezik. Ortodokсни krugovi su imali svoju hebrejsku kulturu, vernu tradiciji, u kojoj nisu nedostajali pisci od značaja. Ali svetovno školstvo postepeno je dobijalo sve veće i veće mesto, i nastalo je nešto što se nije dogodilo hiljadama godina: deca čiji je prvi i često jedini jezik bio hebrejski, i to hebrejski oslobođen tradicije, čudno privlačan u svojim novim tvorevinama. Ben-Jehudin san se ostvario.

Tako su ovi pioniri — ti malobrojni što su uprkos svim predrasudama izborili sebi jevrejski rad kao protivotrov bezemljaštvu dijaspore — zaista postali predvodnici »haluca« čitavog naroda koji je nekoliko decenija kasnije mogao da ostvari državu Izrael. Književnost je u svim svojim oblicima, od svakodnevnog do naj-svečanijeg, pratila »državu u nastajanju« kao što se još i danas u njoj verno odražava sve što uporedo i u suprotnostima tka šarenicu života.

Pomeranje središta kulture ubrzava se posle prvog svetskog rata; bilo je hebrejskog stvaralaštva u Rusiji, Poljskoj i Americi i paralelno u Izraelu, koji je u toku poslednjih četrdeset godina postao krajnji cilj mnogih pisaca dijaspore. Pre prikaza izraelske literature, ovde ćemo opisati književnu delatnost ostalih središta.

Glavne teme hebrejske pripovetke i njeni tipični predstavnici do drugog svetskog rata mogu se sažeto prikazati ovako:

1. romantičarsko preobražavanje istočnoevropskog »štetla«, tzv. neohasidizam: Perek, prve pripovetke Agnona (kao i romani Šaloma Aša na jidišu);
2. svet »jednostavnih Jevreja«, neukih — kojima su snaga i zagrada važnije od zaludnog bavljenja misaonim problemima i obradovanjem: Bjalikovi opisi malih gradova, Šne'urovi romani;
3. rastrganost intelektualaca u delima Beršadskog, Brennera, Gnesina, Bin Goriona;
4. istočnoevropsko građanstvo, zatvoreno u sebe i blisko propasti jer je istorijska konstelacija takva i ne drugačija, pre svega u opisima Baraša, Hazaza, Kabaka;
5. ratni roman — Hame'iri;
6. istorijski roman — Kabak, Tversky, Bar-Josef;
7. američko Jevrejstvo sa svojim posebnim problemima — Berkovič, Halkin.

Jevrejski socijalisti spadali su u red najvatrenijih pobornika ruskih revolucionarnih ideja; one su za njih predstavljale traženje onog ideala socijalne pravde, koji je postavljen još u doba prorokâ, a sad se najzad ostvaruje u okviru države i treba da donese zlatno doba čovečanstva u kojem osnovi prave humanosti i oslobođenje od svakog idejnog ili fizičkog podjarmljivanja ne bi više bili sputavani bilo kakvim religioznim dogmama proizašlim iz ljudskog nadmudrivanja. Trebalo je da milioni jevrejskog življa budu obuhvaćeni ovim izbavljenjem, i kako je govorni jezik ove skupine bio jidiš, a hebrejski su, kao i Jevreji svih vremena i zemalja, upotrebljavali za molitvu i himne, izveden je posle 1919. godine zaključak: jidiš treba i mora da se neguje u štampi i beletristici (sa pravopisom oslobođenim hebrejskog uticaja), a hebrejski kao »reakcionarni«, čak i »kontrarevolucionarni« jezik Biblije, molitvenika i religioznih propisa, da se izbegava.

U revolucionarnom razdoblju od oko dve i po godine (proleće 1917 — jesen 1919) u Rusiji je uprkos ratnih teškoća cvetala hebrejska kultura; za novoosnovane hebrejske škole štampani su udžbenici i omladinska literatura, a niz mecena — naročito porodice Stybel i Zlatopolski-Persic — pokrivao je deficit. U Moskvi je izlazio i jedan hebrejski dnevni list sa tiražom od 15.000 primeraka.

Krajem 1961. godine objavljena je u Jerusalimu u izdanju Istorijskog društva Izraela prva bibliografija (na hebrejskom, str. 502) »jevrejskih publikacija u Sovjetskom Savezu 1917—1960« koja daje pregled dostupnog materijala na hebrejskom, jidišu i ruskom. Ova publikacija omogućava tačno sagledavanje stvaralaštva tog perioda. U tom vremenskom razdoblju je, koliko je poznato, objavljeno 188 dela, i to: 85 iz područja pedagogije, 31 časopis, 28 knjiga raznog sadržaja, 15 religioznih dela uglavnom novih izdanja, i 29 knjiga i svezaka beletrističke i kritičke sadržine. Posle prestanka hebrejske štamparske delatnosti, odnosno upotrebe klasičnih hebrejskih slova, jedna od svesnih ili nesvesnih posledica bila je pojava specifičnog tipa hebrejskih slova, koji se još i danas upotrebljava — i to u umetničkoj obradi Marca Chagalla: tu obradu slova koristio je veliki umetnik prvo na ornamentima za hebrejska i jidiš izdanja u SSSR-u, a po svom iseljenju za slike i ilustracije Biblije, sve do vrhunskog dostignuća njegovih veličanstvenih umetničkih prozora za jednu sinagogu u Jerusalimu (1962).

Hebrejsko pozorište »Habima« priznato je kao državna institucija i delalo je u Moskvi do iseljenja svojih glumaca (1925). Staljinistička era donela je mnoga ograničenja i zabrane. Međutim, neki su i dalje u tajnosti poučavali svoju decu hebrejskom jeziku, a kako je štampanje na hebrejskom bilo zabranjeno pisalo se opet rukom, kao na primer jevrejske kalendare. Inače su objavljivana i fotomehanički obnovljena izdanja udžbenika, a jedna knjiga je čak po naredbi Komesarijata pisana na hebrejskom jeziku: to je bila geografija (1920) za buharske Jevreje u Turkestanu, čiji je kulturni jezik bio hebrejski i koji nisu razumevali ni jidiš ni ruski. Nekolicina pisaca je napustila SSSR; tako 1929. godine pesnikinja Johevet Bat Mirjam, a godine 1934. esejista Avraham Kariv.

Za vreme drugog svetskog rata pripojene su Sovjetskom Savezu neke teritorije gusto naseljene Jevrejima, i tokom nekoliko godina jidiš-autori pisali su o nacionalnim temama. Taj pravac se promenio 1948. godine.

Već 1920. godine ovaj razvoj je predvideo najstariji hebrejski autor Rusije — **Jehalel (Jehuda Lejb Levin 1844—1925)**; kao savremenik J. L. Gordona proživio je etape prosvetiteljskog pokreta, socijalizma i »Hibat Ciona«, pri čemu su za njega socijalistička shvatanja ostala odlučujuća. On je pisao i naivne ljubavne pesme, a kasnije je biblijske likove učinio nosiocima svoje povezanosti sa narodom, kao u delu »Daniel begov ha'arajot« (»Daniel u lavljoj jami«), 1898. Borio se protiv Frischmannove škole usmerene ka »bel esprit«-u i njegovog proizvoljnog preispitivanja vrednosti, i spoznao je da narod, kakav je da je, oblikuje život svakog pojedinca. Posle oktobarske revolucije likovao je da su Jevreji sada slobodan narod u zajednici drugih slobodnih naroda Rusije. Tada su naišli užasni pogromi u Ukrajini, kakve je Jehalel već bio doživio 1881. i 1903. godine, i on je optužio boga što dopušta da ljudi prolivaju krv svojih bližnjih i da zemlja samu sebe razara. Zaboravljen kao i on, umro je i stari pisac **Jaknehas (J. N. Goldenberg; 1857—1927)**.

Gotovo jedine hebrejske knjige od literarne vrednosti kojih je objavljivanje potom dopušteno u Sovjetskom Savezu bile su: 1923. godine knjiga zbirki pesama i pripovedaka o pobedi radnog čoveka, sada svog sopstvenog gospodara, kao i jedna knjiga pesama o oslobodilačkom čudu revolucije; najzad, 1926. objavljena je zbirka »Berešit« (»U početku«), ali je morala biti štampana u Berlinu.

Od 17 saradnika ove zbirke samo je mali broj doznije dospao u Izrael.

Najznačajniji među ovim piscima bili su: **Z. Prejgerson** (rođen 1899), koji je u delu »Putešestvija Benjamina Četvrtog« prikazao propast ranijih jevrejskih kulturnih centara; **M. Hajug**, čije pripovetke obrađuju istu temu; esejist i pesnik **Eliša Rudin** (1888—1947), koji je jedini javno poveo borbu za pravo pisanja na hebrejskom. Pesnik **Josifon** (rođen 1901) živi već godinama u Tel Avivu; jedno od njegovih dela je »Kobila u SSSR-u«, »nastavak« Mendeleove »Kobile«. Pesnički najjača ličnost bio je liričar **Hajim Lenski** (rođen u Litvaniji 1905; preminuo 1942 [?] u Sibiru); **Avraham Freiman** (1886—1953) je u svom romanu »1919« prikazao samoodbranu ukrajinskih Jevreja za vreme revolucije (dva toma, Berlin 1930, Tel Aviv 1939; poglavlja iz trećeg dela objavljena su u časopisima); novinar **Dan Pines** (1900—1961, Tel Aviv) došao je 1930. godine u Izrael. Pesme Lenskog objavljene su 1960. godine u Jerusalimu pod naslovom »Me'ever linhar lethe« (»S one strane reke Lete«). Izbor iz njegovih i Rudinovih pesama objavljen je 1954. godine.

U zemljama evropskog Istoka postoje ljudi koji već pripadaju generaciji za koju je sovjetska stvarnost jedino što su doživeli, a ipak i dalje pišu hebrejski i ostaju vezani za jevrejstvo. Postoje znaci takvog stvaranja, ako ne u samoj Rusiji, ono u kasnije prinonjenim krajevima.

I nekoliko mladih izraelskih autora poreklom su iz Rusije, kao **Kovner**, **Tomer** i **Pagis**. **Aba Kovner** (rođen u Sevastopolju 1918) živeo je u Vilni, gde je za vreme nacističke okupacije učestvovao u pokretu otpora geta. Godine 1946. iselio se u Izrael i živi u jednom kibucu. U pesmama i romanima prikazao je oslobodilački rat, a saradivao je na knjizi »Jevrejski partizani« (1959). **Ben-Cion Tomer** (rođen u Poljskoj 1928) je pesnik i prevodilac sa ruskog; deo svog detinjstva proveo je u Sibiru i dospao je kao petnaestogodišnjak u Izrael sa jednim dečjim useljeničkim transportom. **Dan Pagis** (rođen u Rumuniji 1930) je preživeo nemačke logore smrti i došao je po završetku rata u Izrael. Misaoni razvoj ovih pisaca nužno je različit od razvoja autora koji su rođeni u Erec Jisraelu. Za njih još postoje senke, mučne sumnje i odjek strahota dok ovi drugi svesno crpu iz svakodnevnog života. Stoga oni zauzimaju sredinu između generacije iz dijaspore i svojih vršnjaka među kojima neki, iz saosećanja, ponekad opisuju slične teme, kao što na

primer T. Carmi (Njujork, 1925) u svojoj zbirci pesama »Ejn prahim šehorim« (»Nema crnog cveća«) 1958, opisuje doživljaje dece čije psihičke rane iz nacističkog doba treba da zacele u jednom dečjem domu u Francuskoj.

POLJSKA

Posle zabrane hebrejske kulture u Sovjetskom Savezu, poljski centar u Varšavi dobio je veći značaj; tu je već ranije izdavano nekoliko listova, a dvadesetih godina ovoga veka razvila se izdavačka delatnost oko Davida Frischmanna, koji je stalno otkrivao nove stvaralačke snage i davao podstreka prevođenju iz svetske literature. Prevodi su bili uglavnom namenjeni mlađoj generaciji u Izraelu, čiji je maternji jezik bio hebrejski. Međutim, već dvadesetih godina i poljske vlasti su počele postepeno da zabranjuju hebrejsku štampu. Većina pisaca se blagovremeno iselila; ostali su poginuli u varšavskom getu. — U Poljskoj je u godinama posle prvog svetskog rata nastao novi procvat hebrejskog pesništva; tu su stvarali, između ostalih, U. C. Grynberg, H. Zeitlin, M. Šoham i J. Z. Rimon.

Uri Cvi Grynberg (rođen 1894) pisao je do kraja dvadesetih godina legendama napojenu, ali ipak sasvim ličnu liriku, kako na jidišu tako i na hebrejskom jeziku. Po useljenju u Izrael u prvi plan njegove poezije sve jače prodiru politički i ideološki motivi; svoja prva dela on sam više ne priznaje: među njima knjigu »Anakreon al kotev ha'icavon« (»Anakreon na polu žalosti«), 1928. Kratke forme njegove lirike, slične narodnoj pesmi, odstupale su pred veoma zvučnim, često neukroćeno bezmernim (ali rimovanim, sličnim Whitmanovim) i ne retko i suviše rasplintim vizijama, čiji je predmet ostvarivanje kraljevstva Davidovog. Ton mu je revolucionaran, srodan pesništvu ekspresionizma posleratnog perioda. Docnije je u njegovim delima sve jače rasla optužba protiv narodâ koji se, trijumfujući, dovesti Izrael do propasti. Kada se saznalo za propast istočnog Jevrejstva za vreme drugog svetskog rata, zaključio je razoreni svet da se bori protiv večite mržnje između slovenskog seljaka i religioznog Jevrejina-sanjara. Njegova knjiga »Rehovot hanahar« (»Ulice reke«), 1951, jedan je od spomenika užasima katastrofe. Otada je napisao niz himni u slavu životnih snaga dete koja opet rastu; opisao je i svoje uspomene na pre-

sudne doživljaje iz ranijih decenija. Njegovo pesništvo poslednjih godina je protivteža pionirskim pesmama koje je Grynberg pisao u prvo vreme svog boravka u Izraelu, kada je pripadao istoj grupi oduševljenih radnika kao Šlonski, Lamdan i Altermann.

Lirika **Josefa Cvija Rimona** (1889—1958) ostala je sasvim u okviru religioznosti. Dok su drugim piscima rad na kršovitom tlu domovine, izgradnja drumova i kuća postali religija, a nekima univerzalistički, ne više tipično jevrejski panteizam postao misaona sadržina poezije, Rimon se pridružio redovima pesnika religioznih himni kojih su dela ušla u liturgiju. Njegov razgovor sa bogom u stalno novim pesmama, vodi Jevrej-in-vernik, čija je centralna dogma jedinstvo boga, nauke i Izraela. Doselio se kao mladić u Erec Jisrael i tu je pripadao krugu poslednjeg dubokog mističara koji je još stvaralački delao, priznajući istovremeno religiozni značaj pionirskog rada; to je bio **Abraham Jichak Hakohen Kuk** (rođen u Rusiji 1865, preminuo u Jerusalimu 1935), koji se uselio 1904. godine i od 1921. bio vrhovni rabin. Rabin Kuk je pored svojih religiozno-pravnih dela pisao i religioznu misaonu liriku i uticao na jedan krug religiozno-ortodoksnih pesnika, među kojima se nalazio i Rimonov sin **Ja'akov Rimon**. Kuk je dao novo tumačenje jevrejske mistike — u smislu povratka u Cion — sa shvatanjem da duša naroda, kao i duša pojedinca, u klasičnoj Kabali stremi svom izbavljenju. Prema njegovom shvatanju čežnja jevrejskog naroda za izbavljenjem, isto kao i njegove patnje, slika su čovečanstva uopšte, koje zajedno sa Izraelom, iako nesvesno, doživljava svoje uspone i padove; istovremeno se u sudbini Izraela odražava drama božanskih sfera.

Mistici je naginjao i **Hilel Zeitlin** (rođen u Rusiji 1872) koji je delao u Poljskoj. U mladosti je išao putem prosvetiteljskog pokreta, pisao o etičkim i filozofskim pitanjima, dok se posle pogroma u Kišinjevu, 1903. godine, posebno bavio jevrejskom mistikom. Iz nje je i izrasla njegova lirika. Umro je sa stanovnicima varšavskog geta. Njegov sin **Aharon Zeitlin** (rođen 1889) živi od 1939. godine u SAD i piše pesme i drame, čiji koreni dopiru do sveta Biblije i hasidizma. Osim hebrejskog služi se i jidišom, a pisao je i kritičke napise i eseje. Kao urednik raznih listova postao je jedna od vodećih ličnosti hebrejskih krugova Amerike.

Po svom pesništvu najznačajniji u ovoj poljskoj grupi je, pored Grynberga — čije stvaralaštvo još ni danas nije prekinuto — **Matitjahu Šoham** (Poliakewicz 1893 — Varšava 1937). U nje-

govim delima biblijske situacije osvetljavaju vanvremenske probleme, naročito problem **duh** (= Izrael) nasuprot **snazi** (= narodi). Planirao je jednu trilogiju koja bi simbolički predstavljala suštinu jevrejstva u tri tipa: praotac, prorok i mesija. Poslednja drama »Isus i Marija« nestala je u rukopisu zajedno sa jevrejskom zajednicom Varšave. Prve dve su štampane: u drami »Elohej barzel lo ta'ase leha« (»Ne gradi sebi bogove od gvožđa«), 1935, napisanoj neposredno po dolasku Hitlera na vlast, praotac Avram je stavljen nasuprot Gogu željnom vlasti. Šohamova drama bila je u hebrejskoj književnosti tridesetih godina jedno od upozorenja na opasnost od novog svetskog rata i pokušaja uništenja jevrejskog naroda. Gotovo sva ova predviđanja umnogome podsećaju na slične događaje iz prošlosti, opisane pre svega u baladama Černihovskog o progonima Jevreja u srednjem veku, kao n. pr. »Harugej Tirmunia« (»Mučenici Dortmundada«. 1937, i Barašovoj Toledo-noveli. Drama proroka iz planirane trilogije objavljena je 1933. godine pod nazivom »Cor ve'Jerušalajim« (»Tir i Jerusalim«) a opisuje, kao i sva Šohamova dela, duboko ukorenjene konflikte pri sukobljavanju kultura. Elija i Jezebel uverljivo otelovljuju životna shvatanja jevrejstva koje teži ostvarenju ideala, s jedne strane, i praktičnog paganstva koje hoće da uživa u ovom svom jedinom životu, s druge. Dva ranija dela Šohamova su »Jerihon« i »Bil'am«. »Jerihon« prikazuje sukob prezrele kanaanske kulture sa grubom pustinjском snagom izraelskih plemena pod Jošuuom; u središtu stoji ljubav Izraeličanina Ahana prema Rahabi. U »Bil'amu« se prikazuju suprotnosti između dva proroka, tj. Mojsija i njegovog ranijeg prijatelja iz mladih dana Bil'ama, proroka prokletstva (ovaj lik pesnik je izmislio). U tim dramama je, pored dubokog poniranja u psihičke snage, presudna liriska darovitost autora, koji istupa i sa nežnim pesmama; prodornu misaonu snagu pokazuju i njegovi eseji. Njegovom ranom smrću izgubila je hebrejska književnost jednog od svojih najjačih stvaralačkih mislilaca.

Varšavskom hebrejskom krugu pripadao je i **Jichak Kazenelson** (rođen u Rusiji oko 1885, stradao u Osvienćimu [Aušvicu] 1944), vaspitač, pesnik i dramski pisac. Jednostavnim narodskim stilom pisao je mnoge tomove pesama, popularne kod starih i mladih. I neki njegovi dramski opisi iz jevrejske istorije bili su namenjeni dečjim predstavama. U Varšavi je osnovao hebrejsko pozorište. Među njegovim biblijskim dramama nalazi se i ciklus o Josifu i njegovoj braći. Napisao je nekoliko izraelskih komada posle posete Erec Jisraelu.

Po okupaciji Poljske organizovao je kulturni rad na jidišu kako bi dospao do širokih narodnih masa; bio je jedan od branilaca varšavskog geta. Njegove drame na jidišu umnožavane su i čitane čak i za vreme rata, kao na primer, drama »Jov«. Kada je bio deportovan u jedan logor na jugu Francuske, sakrio je tamo svoje rukopise; kasnije su oni pronađeni i izdati delimično u hebrejskom prevodu. Tako su objavljeni »Hanibal«, »Generalštab«, »Pesma o umorstvu jevrejskog naroda«, »Dnevnik« — jedinstveni dokumenti o užasima toga doba.

Veoma zaslužan za hebrejsko vaspitanje u Poljskoj počev od 1910. godine do iseljenja u Izrael 1934. godine bio je pesnik i esejist **Ja'akov Kahan** (Rusija 1881 — Izrael 1960). Kao i neki drugi njegovi zemljaci promovisan je u Bernu. Došao je do energičnog negiranja života u progonstvu, i po tome pripada školi Frischmann-Bin Gorion-Černihovski-Sne'ur. Pesništvo mu je nacionalno-patetično; po shvaćanjima — ako ne i po obliku i sadržini — srodno je U. C. Grynbergu. Deset svezaka njegovih celokupnih dela (Tel Aviv 1948/51) sadrže pored odlične misaone lirike i lirske drame namenjene čitanju, delimično panteističkog kova, kao što su »Davič meleh Jisrael« (»David, kralj Izraela«), 1921, drame u prozi o problematici modernog čoveka, trilogija o umetnicima, tragikomedija »Terufo šel Ben-Adar« (»Ben Adarovo ludilo«), 1939. Kahan je napisao ukupno 28 drama, među kojima neke sa biblijskom sadržinom kao »Hošea«, 1956; neke drame naziv »dramatičkim simfonijama«, kao na primer »Likrat hamašiah« (»Ka mesiji«), »Hace'aka hašlišit« (»Treći krik«), »Hakdošim« (»Mučenici«). U njegove istorijske drame ubraja se »Grazia Mendes u Veneciji« — o supruzi maranskog bankara doni Graziji Nassi-Mendes (oko 1510—1569), koja je 1549. godine bila zatvorena u tamnicu u Veneciji zbog tajne pripadnosti Jevrejstvu, sve dok nije, zahvaljujući nastojanjima svog nećaka don Josefa Nassija, vojvode od Naksosa, oslobođena dve godine doznije. Kahanovim dramama slične su njegove epske pesme, koje tretiraju biblijske i legendarne teme. Pisao je i pesme u prozi i ljubavne pripovetke. Preveo je Goetheovu »Ifigeniju na Tauridi«, »Torkvata Tasa« i »Fausta I«.

AMERIKA

Sa ruskim emigrantima došli su u Severnu Ameriku i budući pisci; oni su tu zbog osećanja izolovanosti stvorili aktivan hebrejski život koji je dopirao od štampe i školstva do lepe književnosti; uneli su nove elemente u tematiku hebrejske literature — kako prikazivanjem potpuno drukčijeg načina života tako i shvatanjima (toliko različitim od evropskih) o pravima pojedinca; a i pejzaži toga kontinenta i njegova prvobitna indijanska kultura ostavili su tragove u hebrejskom stvaralaštvu. Tome se još pridružio uticaj engleske i američke književnosti, koje su ranije uglavnom predstavljali samo prevodi Shakespearea i nekih romantičara.

Iz redova jevrejsko-američke omladine ima veoma malo književnog podmlatka. (Možda je to samo jedan stepen u razvitku koji vodi u Izrael. Nasuprot tome, na raznim poljima judaističkog istraživanja Amerika — sa svojim velikim institutima u Njujorku, Sinsinatiju i dr., koji nastavljaju delatnost istraživačkih centara jevrejskog znanja razorenih u Evropi — zauzima danas drugo mesto posle Izraela.

Indijanska tematika uvedena je u hebrejsku književnost 1910. godine, i to epom »Mul ohel Timura« (»Kod Timurovog šatora«) od Binjamina Nahuma Silkinera (Litvanija 1882 — Njujork 1933). U mladosti je pripadao krugu oko Ahad Ha'ama i Bjalika u Odesi, a sa njegovim useljenjem u Ameriku doživela je tamošnja hebrejska književnost prvi uspon. Lirika ovog istaknutog pesnika objavljena je 1927. godine u Tel Avivu. — Efraim Lisitzky (1886 — Nju Orleans 1962) opisao je život Indijanaca u epovima kao »Medurot do'ahot« (»Vatra koja se gasi«); crnci južnih država su tema njegove knjige »Be'oholej kuš« (»U šatorima Kušita«). Njegovo delo je napisano biblijskim stilom i odiše tugom i rezignacijom. — Hilel Bavli (rođen 1893) piše uglavnom liriku (zbirka »Aderet hašanim« — »Purpurni ogrtač« — ovaj naziv može da znači i »Ogrtač godina« — 1955) kao i eseje i prevode sa engleskog. Jichak Silberschlag je liričar koji upotrebljava i motive crnačke poezije, a prevodi i delove stargričkih komedija. Izraziti predstavnik moderne lirike je Gabriel Preil (rođen u Estoniji 1911. godine, živi od 1922. u Americi); on daje oštro ocrtane opise prirode i ljudi u poeziji koja više nije vezana za klasicizam.

Re'uvon Avinoam (ranije Grossman, rođen u Čikagu 1903) radi od 1929. godine kao vaspitač u Tel Avivu; on je prevodio englesku poeziju, između ostalog i Miltonovog »Samsona Agonisteta«, 1950,

i pisao je lično obojenu liriku i balade. Njegove sabrane pesme objavljene su 1950. godine. Posle pogibije sina u borbama za Jerusolim 1948. godine promenio je prezime («Noamov otac») i posvetio se izdavanju književnih dela palih boraca. — **Abraham Regelson** (rođen u Belorusiji 1895, boravio u Americi od 1909 do 1949) takođe živi u Izraelu; pisao je, pored svoje čisto apstraktnе lirike, eseje, pozorišne komade i priče za decu i prevodio; osim toga dao je i jednu filozofsku pesmu o Kajnu i Abelu, 1932. — **Jisrael Efrat** (ili **Efros**, rođen u Ukrajini 1891) radio je od 1917. godine na američkim univerzitetima, a od 1955. godine je rektor Univerziteta u Tel Avivu. Njegovo pesništvo je pretežno narativno i, između ostalih, obrađuje i američke teme: »Vigvamim šotkim« («Vigvami koji čute») 1933; »Zahav« («Zlato» — o kalifornijskoj zlatnoj groznici), 1942. Događaji u vezi sa stvaranjem države i oslobodilačkim ratom takođe su našli odraza u njegovim delima.

I **Šimon Halkin** (rođen u Rusiji 1899) pripada toj grupi i godinama igra vodeću vaspitačku ulogu u Izraelu. Kao i drugi američki pesnici najviše piše u obliku klasične engleske poezije; njegova produbljena misaona lirika jasno pokazuje poreklo iz ruski obojene jevrejske mistike, koja naginje asketizmu i strogom samoispitivanju (sabrane pesme pod nazivom »Al ha'ic — »Na ostrvu«, 1946). Dilema mladog askete u velikom gradu je tema romana »Jehiel hahagri« («Jehiel Hagarit») 1929; ova osnovna tema je psihološki i sociološki proširena u romanu »Ad mašber« («Krizis»), 1945; to je ubedljivi grupni portret jevrejskih intelektualaca u Americi u njihovim raznolikim nijansama. Halkin je preveo za pozorište, sa posebno istančanim osećanjem za vrednosti pesničke reči: Maeterlinckovu »Plavu pticu« (1928, 21953), Shakespeareovog »Kralja Jovana« (1947) i »Mletačkog trgovca« (1929). Sa švedskog jezika preveo je »Gestu Berling« Selme Lagerlöf; za glavno delo njegovog prevodilačkog rada smatraju se »Travke« Walta Whitmana (1952), sa uvodnim esejom. Halkin je temeljit i pri tome sjajan esejist u kome se spajaju mnogostrana obrazovanost i pedagoški interesi. Od 1949. godine je naslednik J. Klausnera na položaju šefa katedre za hebrejsku književnost na Jerusalimskom univerzitetu. Posle oslobodilačkog rata niz studenata postali su njegovi učenici, a među njima i nekoliko danas priznatih pisaca.

Pored Halkina ističu se kao jevrejsko-američki pripovedači pre svega Tverski i Blank. **Šmuel Lejb Blank** (rođen 1893) opisao je jevrejske seljanke svoje besarabijske domovine u nizu novela i

romana, kao na primer »Arava« (»Stepa«), 1926, »Mošava« (»Naselje«), 1936; kasnije piše o životu jevrejskih useljenika u Sjedinjenim Državama, na primer »I hadma'ot« (»Ostrvo suza«), 1941. **Johanan Tverski** (rođen 1904) vodi poreklo iz porodice ukrajinskih hasidskih rabina; živeo je izvesno vreme u Nemačkoj, zatim u Americi, a od 1948. godine živi u Izraelu. On je jedan od najplodnijih hebrejskih pisaca istorijskih romana, koji većinom imaju za predmet jevrejsku istoriju u starom, srednjem i novom veku, kao na primer: »Rum utehom« (»Visovi i provalije«) 1951. — iz doba Drugog hrama; »Raši« (1946) o čuvenom istoimenom jevrejsko-francuskom komentatoru iz 11. veka; »Uriel Akosta« (3 sveske, 1933-37), o Spinozinom preteči Akosti, koji je živeo u Amsterdamu 1585-1640. (postoji i istoimena drama od Gutzkova); »Alfred Dreyfuss«, 1944. Hasidske teme obrađuje u romanima kao »Behacer hapnimit« (»U unutrašnjem dvorištu«), 1954, »Habetula miludmir« (»Devica iz Ludmira«), 1950 — o jednoj ženi koja je postala čuvena kao poglavar jedne hasidske zajednice. »Me'olam le'olam« (»Iz sveta u svet«), 1948, je autobiografski roman. — Od 1910. godine delao je u Americi istaknuti kritičar, urednik i prevodilac **Re'uvan Brainin** (Belorusija 1862 — Njujork 1932), koji je, međutim, kasnije pisao isključivo na jidišu. Značajni jidiš-autor **I. J. Schwartz** (rođen u Litvaniji 1885) preveo je svoj ep o emigrantima »Kentucky« na hebrejski jezik (1962).

III

EREC JISRAEL (1900—1961)

OD BRENNERA DO KARNIJA

Hebrejski pisci Istočne Evrope i Amerike, pa čak i pisci u Erec Jisraelu, stalno su sebi postavljali pitanje »Za koga se trudim?«; trudili su se neumorno, uprkos mukama i razočaranjima, većinom bez ikakvih izgleda na materijalni uspeh, četo sa sigurnim osećanjem da broj čitalaca mora iz godine u godinu da opada. Istorija poslednjih osamdeset godina dokazala je da je ovo pitanje uvek bilo neumesno i da je prividno besmisleni uporni nagon pisanja na hebrejskom bio pravilan — kao izraz često nejasne državotvorne čežnje.

To je tipičan slučaj Brennera, čiji život i stvaranje stoje pod dvostrukom zastavom »Istina i čovekoljublje«. **Josef Hajim Brenner** (rođen u Ukrajini 1881) pohađao je talmudske akademije, gde se prijatelji sa Gnesinom i zadubio, onako kao i njegov prijatelj, u rusku književnost. On je u Tolstoju i Dostojevskom našao sebe i ceo svoj pogled na svet. Već 1900. godine objavljena je prva zbirka njegovih novela pod nazivom »Be'emek ahora« (»U mutnoj dolini«) o žalosnom, potištenom životu ruskih Jevreja. Potom je bio godinu dana u vojsci i opisao je kasarnski život u pripovetki »Šana« (»Godina«). Za vreme četvorogodišnjeg boravka u Engleskoj osnovao je hebrejski časopis, da bi ispunio prazninu nastalu zabranom hebrejskih publikacija posle prve ruske revolucije 1905. godine. Udaljenost mesta izdavanja od centra hebrejskih čitalaca ometala je Brennerov poduhvat, tako da je posle godinu dana morao da ga napusti usled nedostatka sredstava. Radio je kao štampar i napisao je niz pripovedaka, među kojima dve treba posebno istaći: »Bahoref« (»Zimi«), o svom detinjstvu i mladosti u okamenjeno-ortodoksnoj, sirotinjskoj sredini; »Misaviv lankuda« (»Okolo tačke«) — je nje-

gova kritika omladine bez korena, koja u omladinskim organizacijama i školama sedi i »filozofira«, nesposobna da ikada učini neko stvarno, značajno delo (pri čemu »delo« u ovom kontekstu znači: sâm postati radnik i raditi kao »haluca« u Izraelu). Osim toga napisao je dramu »Me'ever lagvulin« (»S druge strane granica«), za koju su bili povod propisi protiv Jevreja u Engleskoj. Godine 1909. preselio se u novoosnovani Tel Aviv i radio je otada kao jedan od vodećih radničkih publicista. Uprkos svojoj oštroj kritici bio je veoma omiljen i poštovan i, tokom godina, doveo je sve veći broj ljudi do saznanja o pravom, dostojanstvenom životu, kakvim ga je on, uprkos svemu, video. Ovo konstruktivno »uprkos svemu« postala je parola onih koji su došli iz praznine Evrope u postepeno rastuća kolektivna naselja, u kvuce i kibuce. Naravno, on sam nikada nije prestao da očajava kao što to pokazuju njegove pripovetke pisane za vreme prvog svetskog rata, od kojih su najvažnije: »Nikan umikan« (»Odavde i odande«) i »Šehol vehišalon« (»Napuštenost i poraz«); ove pripovetke ga čine najpesimističnijim hebrejskim piscem. Godine 1921. su ga zajedno sa pesnikom **Cvijom Schatzom** (rođen u Ukrajini 1890) ubili Arapi u njegovom domu. Između 1910. i 1913. godine objavljene su njegovi prevodi Gerharda Hauptmanna: »Tkači«, »Mihael Kramer«, »Usamljeni ljudi« i »Kočijaš Henšel«.

Povratak zemlji i prirodi, daleko od gradova i njihove žurbe i ubitačne mehanizacije — to su bile ideje koje su isticale stegonoše ruskog socijalizma, koje je sproveo Tolstoj, a već ranije u Americi Henry David Thoreau (od 1817 do 1862). Saradnici u svim tim taborima mahom su se zadovoljavali teorijom, a ostvarivanje bi prepuštali drugima. Jevrejski pionirski pokret je osobito u prvoj trećini ovog veka, ali i kasnije — u delimično već izmenjenom obliku — ostvario ove teorije mnogo pravilnije nego ijedna druga grupa ljudi. Taj pokret, koji je rastao i još raste u malim skupinama u diaspori, dobio je unutrašnji podstrek u ličnom primeru jednog čoveka: **Aharona Davida Gordona** (rođen u Podoliji 1856 — preminuo u Deganiji na Kineretskom jezeru 1922). On je dao pravac i uticao na mnoge današnje vrednosti Izraela.

A. D. Gordon je dobio tradicionalno vaspitanje istočnih Jevreja; učio je osim toga ruski, nemački i francuski jezik, i priključio se pokretu Hoveve Cion. Međutim, on je spadao u red čitalaca a ne pisaca. Dugo godina radio je kao činovnik na jednom poljoprivrednom imanju, mada mu je bilo jasno da bi zapravo želeo da bude radnik. Godine 1904, kao bezmalo pedesetogodišnjak, došao je u

Erec Jisrael i odbio je da primi činovničko mesto. Otada je ovaj čovek sa lopatom u ruci predstavljao neku vrstu pandana Gandiju. Blizina prirode bila je za njega sve, samo odavde je jevrejska duša okružena progonstvom mogla da bude očišćena (a možda i duša modernog čoveka uopšte?). Nije bilo lako za telesno slabog čoveka da prođe kroz sve teškoće koje znače pionirstvo: isušiti močvare i razboljeti se od malarije¹⁵⁾, ne dobiti zaposlenje i podnositi glad. Potom svetski rat, opet glad, proganjanja od Turaka; rana naneta prilikom napada Arapa — sve to spadalo je u biografiju svakog pojedinca. I izdržali su, jer je Gordon pisao za njih, objasnio im put svojim učenjem koje su drugi — prikupljači i nastavljači njegovog dela — nazvali »religijom rada«. Od 1919. godine objavljivao je u radničkoj štampi napise i eseje, koji su 1928/29. objavljeni u 5 svezaka (21951—53).

Gordonovo učenje zasniva se na pravilima života po Bibliji i Talmudu. Njegova ljubav obuhvata sve što živi, pa i domaću životinju. Njegovo učenje o čoveku, koje ima mnogo zajedničkog sa učenjem Martina Bubera, kaže: osnovni zakon za pojedinca je moralni zakon ljubavi prema bližnjem; pojam »narod« nema apstraktno značenje, već samo značenje jedne zajednice koja je rukovođena istim osnovnim zakonom u svom odnosu prema drugim narodima. To je sažeto u pojmu »Am-Adam« — narod-čovek. Pojedinaac i kroz njega narod mogu ponovo da nađu svoju svrhu fizičkim radom bliskim prirodi, koji ih čini delom kosmosa. Taj rad je isto toliko stvaralački koliko i delo umetnika, ako se izražava u pravom duhu. Time taj rad postaje cilj i zadatak. Politički programi stižu svoj značaj samo pored tog ideala, a nikako ispred njega. Tako teret naroda počiva na voljnim ramenima pojedinaca. U Poljskoj i Americi je po Gordonu nazvan omladinski pionirski pokret »Gordonia«.

Nekoliko autora bliskih Gordonu opisali su ga u svojim delima, kao na primer Brenner; u J. Ja'arijevom romanu »Ke'or jahel« (»Kao sjaj svetla«), 1937, Gordon je opisan kao idejni mentor mladih ljudi koji posle užasa ukrajinskih pogroma dolaze iz Rusije i sada, otrgnuti od svega bliskog, bacani tamo-amo događajima prvog svet-skog rata, pokušavaju da svoje ideale pretvore u stvarnost. Tako i u Lamdanovom velikom simboličnom epu »Masada«, 1926, koje je delo za celu jednu generaciju postalo neka vrsta religije, Jichak

¹⁵⁾ Godine 1962, zahvaljujući životnom delu Cvija Salternika, u Izraelu je malarija proglašena potpuno savladanom.

Lamdan (Volinija 1899 — Izrael 1954) uselio se 1920. godine u Erec Jisrael u vreme »Treće alije«, kao i pesnikinja **Rahel** i »modernisti«. Kao urednik zauzimao je važno mesto u kulturnom životu. Godine 1944. objavio je knjigu pesama »Bema'ale akrabim« (»Na obronku skorpionac«) o uništenju evropskog Jevrejstva. Kao snaga koja ujedinjuje međusobno različite pionire prikazan je Gordon u još jednom tipičnom romanu toga doba: »Jamim ulejlot« (»Dani i noći«), 1926, od N. Bistrizkog (Agmona). — J. Bar-Josef napisao je o njemu dramu »Hazaken« (»Stari«, 1952).

Životni primer i formulacije A. D. Gordona postali su u jednoj generaciji »Vjeruju« izvesnih pisaca koji su, kao i on, izabrali život rada da bi se oslobodili taloga pritiska progonstva i urbanizacije. Tu treba u prvom redu pomenuti gotovo ozareni lik pesnikinje **Rahela Rahel Sela — Bluwstein** (1890—1931). Došla je iz Rusije kao devetnaestogodišnja devojka sa grupom intelektualaca koji su hteli da ostvare jevrejsku zemljoradnju; kasnije je studirala poljoprivredu. Posle prvog svetskog rata, provedenog u Rusiji, bila je nastavnica u naseljima kod Kineretskog jezera. U ranoj mladosti pisala je pesme na ruskom jeziku i morala je, kao i drugi pripadnici asimiliranih porodica, prvo da savlada hebrejski jezik, potom je dospela do mirne, pune umetnosti, koja je postala simbol pionirskog herojstva i požrtvovane nesebične žene. Njene sabrane pesme (među kojima i prepevi) objavljene su 1935. godine.

Pesme **Jehošue Rabinova** (rođen u Belorusiji 1905) su bez bolnih prizvuka, potpuno predane pejzažu i radu. On je tipičan predstavnik kibučke poezije, kakva je nastala osobito dvadesetih godina. Slično je i stvaralaštvo **Levija Ben-Amitaja** (rođen u Belorusiji 1901, živi od 1920. godine u Izraelu), čija lirika ponekad postaje mistična molitva »religije rada« i povezanost sa zemljom: on, levita, je sveštenik oranja i sejanja i tako ispunjava prvu zapovest božju. I poezija **Binjamina Tenea** (Tennenbaum; rođen u Poljskoj 1916) je prirodni izraz ljudi koji su u seoskoj zadružnoj privredi ostvarili svoj povratak. Pesnik i publicista **Pesah Ginsborg** (Volinija 1894 — Tel Aviv 1947) sastavio je antologiju »Radne poezije« (»Širat amal«, 1947).

Tridesetih i četrdesetih godina nastala je često tvrda lirika onih koji više ne pokazuju svoja osećanja: »sabre«, tj. omladinci

rođeni u Erec Jisraelu, koji su, još nedozreli, postali vojnici i tek tokom poslednje decenije uopšte dospeli — ukoliko su osećali naklonosti za to — da studiraju i upoznaju korene evropske kulture. Kao naslednica Rahele, pesme u seljačkom stilu piše **Haja Vered** (rođena 1922).

Od pripovedača pionirske epohe treba pomenuti **Mošea Smilanskog** (Ukrajina 1874 — Izrael 1953) sa arapskim pseudonimom »Havadja Musa« (gospodin Moše); on je od 1890. godine bio prvo radnik, zatim poljoprivrednik u Erec Jisraelu i napisao je mnoge skice i pripovetke koje prikazuju kako nastajanje jevrejskog sela tako i život arapskih felaha. Istorijski značaj Smilanskog zasniva se na činjenici da je on prvi opisao taj način života, iako možda u suviše ružičastoj boji. Mnogo realnije, strože i pri tome ipak lirске su pripovetke **Jehude Ja'arija** (rođen u Galiciji 1900), koji od 1920. godine živi u Izraelu i kao jedan od osnivača prvih kibuca opisuje njihove radosti i brige¹⁶). U njegovim jednostavnim pričama, gotovo sličnim narodnim, oseća se ton hasidskih pripovedaka, za koje je vezan svojim poreklom; to se oseća i u njegovom istočnojevrejskom romanu »Šoreš alej majim« (»Vezan za izvore«), koji je objavljen posle 1948. godine.

David Malec (rođen u Poljskoj 1900), koji je od 1920. godine član jednog kibuca, društveno-kritički prikazuje problem kibučkog načina života u svom romanu »Ma'agalot« (»Krugovi«), 1945. — Uprkos ovom i drugim opisima, tek će generacija koja je odrasla u zajedničkom životu biti u mogućnosti da prikaže široko postavljeno stvaralaštvo ovog specifičnog sveta, ne podležući uticajima iz ranijeg života samog pisca. Takvi počeci se već naziru tokom poslednjih godina. U tome imaju udela mnogi raznovrsni motivi — tajne veze po oružju u organizacijama za samoodbranu za vreme britanske mandatske vlasti; nagli priliv useljenika iz Evrope i arapskih zemalja i, pre svega, unutrašnje promene samog načina života u kome se već zbiva prelaz ka gotovo gradskoj izolaciji pojedinca, a gde ima i one malograđanske ljubopitljivosti za lični život suseda.

Život pionira tokom pet decenija do osnivanja države našao je svoj pesnički izraz u delima **Davida Šim'onija** (ranije Šimonović, rođen u Belorusiji 1886, preminuo u Izraelu 1956); njegovi opisi — prvi te vrste u hebrejskoj književnosti — otvorili su oči om-

¹⁶Od njega i potiče naziv kibuc za dobrovoljna zadružna naselja zasnovana na socijalističkim principima.

ladini odrasloj u Izraelu za oporu lepotu njene zemlje. (Pripadao je pesnicima koji su svoje pesme prerađivali u sefardski ritam.) U idilama i poemama prikazivao je promenu Jevrejina dijaspore u vojnika i seljaka u sopstvenoj zemlji; on je postao neka vrsta institucije, baš zato što je bio daleko od visokog patosa, istorijske apoteoze i »Sturm und Dranga«. (Njegove pesme sabrane su u »Sefer ha'idiljot« — »Knjiga idila«, 1944, dva toma; »Sefer hapoemot« — »Knjiga pesama«, 1952.) Tipični za njegov način opisivanja su »Baja'ar behedera« (»U šumi Hedere«), gde opisuje kako u prvoj šumi zasađenoj u cilju asanacije rađe drvoseče — jedan starac, jedan mlad saborac donskih kozaka i drugi; »Jovel ha'eglonim« (»Jubilej vozača«) prikazuje pre svega unutrašnju borbu vezanu za odvajanje od prisnog severnjačkog pejzaža, dok se jednog dana pioniru ne otkrije lepota južnjačke prirode (ovu temu obrađuje i Halkinova elegija »Taršiša«).

Napadi na jevrejska naselja za vreme britanske mandatne vlasti su predmet pesme »Resise lajla« (»Noćna rosa«): stari naseljenik za vreme noćne straže na polju sagleda u retrospektivi svoj život koji obuhvata i istoriju svog sina koji kao sedamnaestogodišnjak već ispunjava isti teški zadatak.

Simonijeva lirika objavljena je u četiri sveske (1945, 1949-54); u obliku basne »Bišvilej habevar« (»Na stazama zoološkog vrta«, 1946) izražavao je društvenu kritiku. Bavio se i prevodenjem klasične ruske književnosti,

Kod nekih pisaca koji su se uselili dvadesetih godina i otada deluju u Izraelu — gotovo uvek istovremeno i kao vaspitači ili novinari — često se može zapaziti nasleđeni hasidski zanos, koji se postepeno preobražava u mesijansku veru u zadatke mladog Izraelca, kao na primer kod U. Z. Grynberga, a i kod Š. Šaloma (ranije Šalom Šapira, rođen 1905). Šalomovo raznovrsno stvaralaštvo obuhvata sopstvenu i prevedenu liriku (između ostalog i prevod svih Shakespeareovih soneta), novele i drame. Kao ogledalo tadašnjeg vremena i ličnosti zanimljiva je njegova poema »On ben pèle«, 1940; tu pripovedač stoji za vreme arapskih nemira 1939. godine na jednoj osmatračnici i pred njim se u mislima odvija istorija njegovog života: detinjstvo u Poljskoj, mladost za vreme prvog svetskog rata u Beču, put u Erec Jisrael, pionirski rad u dolini Jezre'el, scene iz Jerusalima. — Njegova drama »Dan Hašomer« (»Stražar Dan«, 1945, postala je sa muzikom Marka Lavrija (rođen 1903) prva opera sa izraelskom tematikom.

Uzdržanije je delo **Jehude Karnija** (ranije Volovelsky, Rusija 1884 — Izrael 1949); on je, kao publicista, objektivni kritičar svake plitkosti u javnom životu; njegova gotovo melodiozna lirika je često elegično obojena, osobito u pesmama o Jerusalimu (1944) i u njegovom poslednjem tomu »Šir vadema« (»Pesma i suza«), 1944.

ŠNE'UR I PRIPOVEDAČI

Kontrast Bjalik — Černihovski već je ukazivao na preokret koji je čekao hebrejsku književnost na pragu dvadesetog veka. Sekularizacija je postala neosporiva činjenica. Pesnik je mogao da se bavi i istraživanjem, prikupljanjem i obradom starog nasleđa — ali njegovo sopstveno delo izniklo je iz životnih uslova koji su tokom nekoliko decenija prošli razvoj kakav je u većini zapadnih naroda trajao vekovima. Tako se objašnjava i vehementnost polemičkih snaga koje su na prekretnici stoleća dejstvovala u hebrejskoj književnosti. Ali sada su oni bez korena, ukoliko su se odlučili za hebrejski jezik, našli novo tlo pod nogama. I tako može da se prati kako je, umesto starih tema, postepeno nastajanje države zauzimalo znatno mesto u stvaralaštvu jednog pisca za drugim. Ima dabome i pisaca čiji se misaoni svet, preskočivši ranije opisane konflikte, razvijao potpuno u istočnoevropskoj tradiciji; tako na primer škola religioznih liričara, pa posebni slučaj Agnona, čiji uticaj na razvoj hebrejske književnosti još ne može sasvim da se sagleda i koji stoji kao treći u redu velikih pisaca novijeg doba, pored Mendelea i Bjalika.

Usamljenik sasvim druge vrste je veoma produktivni **Zalman Šne'ur** (Belorusija 1887 — Izrael 1959), koji je imao mnogo otvorenije poglede na svet no Černihovski. I on je prvo radio u istočnim centrima hebrejske književnosti — Odesi, Vilni i Varšavi, a od 1906. godine živeo je u Švajcarskoj, Nemačkoj i dugo godina u Parizu, gde je studirao na Sorboni, a posle učešća u pokretu otpora za vreme drugog svetskog rata otišao je u Njujork; poslednje godine života proveo je u Izraelu. Njegovo stvaralaštvo pružalo se dvema paralelnim stazama hebrejskog i jidiš jezika; jedan deo svojih jidiš romana preveo je sâm na hebrejski jezik. On je više od ijednog hebrejskog pesnika postao pojam buntovne omladine koja »juriša na nebesa« kao i nagona koji slobodno žubore. Ipak, nikada nije raskinuo veze sa

zemljom svog naroda. Čak i jedna lirski poema kao »Im ciliej ha-
mandolina« (»Uz zvuke mandoline«), 1912, opisuje u okviru jedne
ljubavi iz rimskog doba njegova razmišljanja o jevrejskoj istoriji.
Nikada nije prestajala da ga zanima veza između divlje zveri i kul-
turnog čoveka, i ta tematika našla je mnoge varijante u njegovom
pesništvu, od drama o prvom čoveku u kojima govore životinje, ljudi
i anđeli, pa do njegovog poslednjeg dela, do epa o šumi »Ba'al ha-
parva« (»Ogrnut krznom«), 1958, u čiju su radnju upleteni opisi
životinja; tu se prikazuje borba između pastira jedne jevrejske varo-
šice u Rusiji i medveda koji proždire stoku; život medveda u svom
večitom postojanju opisan je sa istom brižljivošću kao i poremećeni
popodnevni odmor vlasnika stada. Već mnogo godina pre ovog epa,
Šne'urovo stvaralaštvo bilo je obeleženo realističkim saznanjem da
je nagon ka dobrom i ka pravoj kulturi svojstven samo manjini koja
podleže gruboj sili; tako je 1913. godine napisao proročku pesmu
»Jemej habenajim mitkarvim« (»Srednji vek se približava«); preteći
zmaj uvek vreba — samo je prividno okovan, i samo mu se ime
promenilo. Ranije su zapadni narodi ubijali prastari narod (Izrael)
u ime boga koga je Izrael dao svetu; a sada će nastati isto ubijanje
u ime otadžbine: »Nestrpljivo hoće grube ruke stranaca /da slome
ljusku vaših oraha, jer je jezgro još sočno i meko, /silom da poki-
daju latice još nerascvetale ruže i pre zore da likuju: /prazna ljuska,
uveo cvet/ bežite u šator, narodi!« Jer je ovo stvarnost, on- u zak-
ljučku upozorava svoj narod: »Dosta je bilo mučeničke smrti! Os-
tavili ste svet prokletima /...sada ne budite mučenici, postanite junaci/
— srednji vek se približava!« U mnogim drugim pesmama opisivao
je užas ubijanja za vreme krstaških ratova i 1917. godine u Ukrajini,
arapske napade na izraelske naseljenike, uništenje evropskih Jevreja.
Suprotno burnom, misaonom karakteru njegovog pesništva pripovetke
su mu većinom tople i posmatračke. »Pandre hagibor« (»Pandre ju-
nak«, 1946) je »pesma u slavu jednostavnih«. Svoj rodni grad pri-
kazuje u pripovetkama »Anšej šklova« (»Ljudi iz Šklova«, 1944).
Istorijski roman »Haga'on veharava« (»Gaon i rabin«, 1953), odigrava
se krajem 18. veka. Caru odani »Ga'on« (Preosvešteni) Elija od Vilne
(1720—97), predstavnik obrazovanog ortodoksnog Jevrejstva i jedan
od predvodnika borbe za školstvo, bio je neumoljiv protivnik i suzbijač
hasidizma, koji iz Poljske donosi u Rusiju upravo »Rabi«, kako su
nazivali učenog dubokoumnog Šne'ura Zalmana od Ladija (1746—
—1813; autor je jedan od njegovih potomaka). Elija Vilna našao je

stvarnu opasnost za Jevrejstvo u posredničkoj ulozi između naroda i boga koja je namenjena hasidskim »pravednicima« i uz to dolazi još i činjenica da je Rabi bio pristalica Napoleona. — Dar posmatranja i tačna karakterizacija su odlike i Šne'urovih eseja o piscima — sabranih u dva toma pod nazivom »Bjalik i njegova generacija« i »David Frischmann i drugi«, u izdanju njegovih celokupnih dela u 10 knjiga (Tel Aviv, 1958). Kao publicista obogatio je hebrejsku i jidiš štampu u Americi; tu je on bio jedna od najjačih ličnosti.

Uprkos svom mnogostranom stvaralaštvu Šne'ur je ostao autsajder među hebrejskim piscima. Njegovo pripovedačko delo naišlo je kod mlađih generacija na manje odjeka nego dela Gnesina i Brennera, čijoj grupi kao treći pripada Schofmann, koji je takođe pokušao da se udalji od svog specifičnog jevrejskog nasleđa, svakako bez Frischmannove umetničke tendencije. — To su pisci koji otelovljuju jednu od najznačajnijih crta 20. veka, koji se naziva »vekom straha«.

Kod **Geršona Schofmanna** (rođen u Rusiji 1880; živeo u Austriji od 1905; a u Izraelu živi od 1938) kratki pripovedački oblik postaje zaokružena celina. Događaji kao ogledalo duše, jedan pokret, jedna rečenica, jedan odlomak razgovora: iza toga stoji ceo čovek koji se otkriva čitaocu kao što grafolog po simbolu rukopisa shvata individu. Nađon i razum, prohtevi i samrtni strah otkrivaju se tu u hiljadama skica i kratkih priča, igra čovečanstva pred prodornim okom umetnika. Schofmann je po svom načinu blizak bečkom jevrejskom pesniku Peteru Altenbergu (1858—1919), čija je dela delimično preveo na hebrejski jezik. Prevodio je i sa ruskog; u prvom redu dela Gorkog i Čehova. Kako u Poljskoj tako i u Izraelu radio je kao urednik. U pričama nastalim posle 1933. godine prikazivao je sudbinu evropskog Jevrejstva. Opisi jednog pokreta, jednog pogleda, jedna poluizgovorena reč, poput reflektora osvetljavaju situacije, kojih bi potpuni prikaz mogao da ispuni jednu novelu. U njima je Schofmann usko povezan sa modernom lirikom, koja se takođe odriče »dodatnog dela«.

Drugi pisci nastavili su tradiciju klasične evropske pripovetke, kao već pomenuti Tverski, Baraš i Kabak. — Delo **Ašera Baraša** (Galicija 1889 — Tel Aviv 1952) odlikuju jasno distancirano posmatranje i udublјivanje puno ljubavi u ljudsku sudbinu. Kao čovek koji je našao svoju pravu domovinu, mogao je da opisuje iz dalje perspektive nego oni koji su lutali iščupani iz korena. Na to se još nadovezala vera u omladinu, koja posle svih borbi uvek ponovo

nalazi put koji za nju mora da bude pravi put. Pojedinaac sme da luta, mora da luta već po svojoj prirodi; ljudi će uvek biti zapleteni u svoju sudbinu, porodice će ići u susret svojoj propasti — ali novo raste u ljudskom društvu i zahteva negu i hranu. Tako je Baraš delao kao vaspitač, pisac i urednik u Tel Avivu, gde se nastanio 1914. godine. Njegovo pripovedačko delo dolazi u red najboljeg što je tu napisano; u romanu i pripovetci stvorio je svet sa unutrašnjim zakonima u kojem se čovek kreće i gde ne postaje zakonom samo njegov unutrašnji život, kao što je to slučaj kod onih koji samo traže i koji su bez korena. Priroda i pejzaž su njegov zadatak isto toliko kao i pojava njegovih likova — bol i propast se nagoveštavaju, ali uvek podređeni celini; mirnim uzdržanim tonom priča, ne zadržavajući se nikada na površini. Barašov način ima mnogo zajedničkog sa Theodorom Stormom, kako u prozi tako i u oba toma njegove poezije »Tmol« (»Juče«), 1915. i »Cel Cohorajim« (»Podnevna senka«), 1949. Njegova najvažnija dela su : »Tmunot mibejt mivšal hašehar« (»Slika iz pivnice«), 1928, prikaz jedne porodice iz Galicije; »Prakim mi-haje Ja'akov Rudorfer« (»Poglavlje iz života J. Rudorfera«), 1928, doživljaji jednog jevrejskog putujućeg studenta u Poljskoj, velikim delom autobiografski; »Ahava sara« (»Zabranjena ljubav«), 1939, opis zategnutih odnosa između jevrejskih i hrišćanskih suseda u Poljskoj krajem stoleća, koji se graniči sa groteskom; knjiga pripovedaka »Becel anašim tovim« (»U senci dobrih ljudi«), 1949. — Baraš je pisao i istorijske novele, kao »Haniš'ar be'Toledo« (»Poslednji u Toledu«), 1941, — iz vremena proterivanja Jevreja iz Španije; u liku Don José Delamigoa, mučenog od inkvizicije i najzad proglašenog ludim, stvorio je Baraš jednu od najboljih i najubedljivijih alegorija večitog Jevrejina, koji je nerazoriv u strahopoštovanju prema tvorevinama uma, čija se proganjanja uvek svete progonoću. Slična je novela »Mul ša'ar hašamajim« (»Pred nebeskim vratima«), čija radnja pada u doba kozačkih pogroma iz sredine 18. veka. Jedna druga novela govori o Erazmu Roterdamskom. — Baraš je pisao veoma mnogo za decu, kako originalna dela tako i prevode; prevodio je na hebrejski jezik cionističke spise napisane na nemačkom, jidiš ili engleskom jeziku, između ostalog i Herzlov dnevnik i »Jevrejsku državu«, ali i Spenglerova dela i Schillerovog »Don Karlosa« (1928).

U red značajnijih izraelskih pripovedača dolazi i **Aharon Avraham Kabak** (Litvanija 1880, preminuo u Izraelu 1944). Put njegovog raz-

vitka pokazuje harmoničnu vezu između prosvetiteljskih težnji i tradicije. Godine 1911. uselio se u Erec Jisrael, gde je posle stalno boravio, sem nekoliko godina studija na univerzitetima nemačkog jezičkog područja. Kao pisac pokazivao je osobito interesovanje za istorijski roman na širokim osnovama u kome je sudbina pojedinca ocrтана u njenoj zavisnosti od sredine, porodice i političkih uslova; tako njegov roman »Nicaħon« (»Pobeda«), 1923, prikazuje dilemu jevrejskog umetnika u Nemačkoj. Jedna od njegovih najvažnijih tema je mesijanizam u jevrejskoj istoriji. Između 1913. i 1927. godine pojavila su se tri toma njegovog romana o mesijanskom proroku Šlomu Molhu, u kome čežnja za Cionom jevrejskih zajednica 16. veka dobija pripovedački izraz. Junak romana je maranin Diego Pirez, sekretar portugalskog kraljevskog dvora; pod uticajem Davida Hare'avenia koji istupa kao orijentalno-jevrejski knez, Pirez nalazi put povratka ka jevrejstvu, uzima hebrejsko ime Šlomo Molho, smatrajući sebe pretečom mesije, pošto je u krugovima mističara Turske i Galileje učio tajne smaka sveta pa mu se činilo da je smak sveta započeo 1529. godine kada je Karlo V osvojio Rim. Papa Klement VII je povremeno pomagao Hare'avenija i Molha; međutim, kada su caru preporučili rat protiv sultana u cilju oslobođenja Svete zemlje, predati su inkviziciji i osuđeni na smrt na lomači. (Nemačku obradu ove teme dao je Max Brod, rođen 1884, u romanu »Reuben i knez Jevreja«, 1925; njegova istoimena drama izvedena je 1950. godine u hebrejskom prevodu u pozorištu »Habima«.)

Godine 1937. objavljen je Kabakov roman o Isusu, u dva toma, pod nazivom »Bamiš'ol hacar« (»Na uskoj stazi«), koji je svakako jedan od čovečanski najubedljivijih prikaza jevrejskog učitelja iz Galileje. Ljudi u svojoj okolini, autoru veoma dobro poznatoj, njihov život jevrejskih seljaka i ribara, njihovo tradicionalno shvatanje života zasnovano na rečima proroka, sve se to pomalja iz uzdržanog pripovedanja; zahtevima ove teme udovoljio je Kabak isto onako kao i zahtevima srednjovekovnog života u »Molhu«. Kako za Kabaka jevrejska istorija predstavlja sadašnjost koja se neprekidno nanovo uobličava, on planira jednu sagu na širokim osnovama, počev od 1848. godine, kroz četiri generacije; završio je tri knjige ovog dela: »Behalal harek« (»U praznom prostoru«), 1943; »Becel ec hatlija« (»U senci vešalac«), 1944; »Sipur bli giborim« (»Pripovetka bez junaka«), 1945. Od njegovih prevoda treba pomenuti »Crveno i Crno« od Stendhala i »Guščara« od J. Wassermanna.

AGNON

Od svega što je u ovoj knjizi do sada prikazano razlikuje se stvaralaštvo genijalnog Agnona, kojè je tako suprotno Mendeleievom ironično racionalističkom prikazivanju. Šmuel Josef Agnon (ranije Czaczkes, rođen u Buczaczu, Galicija, 1888) opisuje u široko postavljenim romanima i pripovetkama, kao i u obilju kratkih priča i legendi, život jevrejskih zajednica u Galiciji, Nemačkoj i Izraelu; jezikom koji bi čitaocu u prvi mah izgledao »staromodan«, zaoblazeći književnost prosvetiteljskog pokreta i ranog cionizma, jezikom koji je izrastao upravo iz »Knjiga pobožnih« i sledio sopstvene zakone, opisuje sa blagom ironijom i dubokom pronicljivošću sudbine ljudi 19. i 20. veka. Hasidska pripovetka u svom prvobitnom obliku, ne-taknutom od zapadnjačke mistike i sofizma, jeste ćelija iz koje je niklo njegovo stvaralaštvo. To mu, međutim, nije smetalo da potpuno iskoristi tehniku moderne pripovetke; no i u Agnonovim novelama, koje se mogu definisati kao psihoanalitičke, uvek se oseća karakter narodne hronike. Ovaj način gledanja i pripovedanja oslobođen je borbi za načela kojih su se držali Mendele, Bjalik i drugi. Pripovetka »Hanidah« (»Oterani«) obrađuje verovanje u crnu magiju prokletstva u doba kada je hasidski pokret bio izložen jakim napadima protivnika. To je stvarni osnov i drugih pripovedaka, kao »Tehila« — životna tragedija jedne smirene, svetiteljske starice u starom delu grada Jerusalima. Svet hasida u Poljskoj, koji je služio za podsmeš pristalicama prosvetiteljstva i racionalističke tradicije, prikazao je u svom romanu »Hahnasat kala« (»Potraga za mladoženjom«); bogobojažljivi, neiskusni, puki siromah Reb Judl — prototip istočnog Jevrejina ranog 19. veka — kreće po naređenju rabina od Apte gradovima i selima Poljske u potrazi za mladoženjama i mirazima za svoje tri kćeri. Po obliku je to pikarski roman, a po načinu sličan omiljenim narodnim pričama samo što se umesto vragolija šaljivdžija prikazuju skromne avanture budućeg tasta koji uz pomoć pisama sa preporukom nailazi na gostoljubiv prijem po gostionicama i privatnim kućama, priča i sluša priče i skuplja miraz i mladoženje. Kao i u narodnim pričama, tu su upleteni stihovi, osobito u prikazu svadbe: shodno običaju pevači doprinose svoj udeo u veselju, u svojim stihovima opisuju doživljaje budućeg tasta, slave mladence i izražavaju nadu da će uskoro mesija da povede svoj narod natrag u Svetu zemlju, i u samim pripovetkama mestimično se mogu naći stihovi kakvi su bili uobičajeni od srednjeg veka u hebrejskim

makamenskim knjigama. (Makamen su arapski uzori pikarskog romana.) Bogat ili siromah, priprost ili učen, kočijaš ili mudrac, svi su našli svoje mesto u ovom narodnom epu.

Motiv siromaha litalice stalno se ponavlja u novim varijantama. Sa zapletima sudbine, gotovo u duhu grčkih tragedija, taj motiv postaje tema romana »Vehaja he'akov lemišor« (»I krivo postaće pravom«), koji se odigrava sredinom 19. veka u Galiciji: osiromašeli trgovac kreće na put u prošnju; međutim, pismenu preporuku svog rabina prodaje jednom drugom procsjaku a primljeni novac propije; proglašavaju ga mrtvim pošto je prosjak kome je prodao pismo umro a dokument je nađen kod njega. Njegova žena se preudaje. Posle mnogo godina odlučuje da se praznih ruku vrati ženi i nailazi upravo na svečanost obrezivanja njenog novorođenog sina. Tako saznanje da već odavno treba da je mrtav. Da voljenu a napuštenu ženu ne bi još jednom doveo u nesreću, i iz sažaljenja prema detetu, sklanja se za ostatak svog života na groblje, razmišljajući o izreci da čovek sam drži u ruci ključeve svoje sudbine. — Pored sve raznolikosti njegovih likova i događaja, počev od 1908. godine, kada je objavljena njegova pripovetka »Napuštene žene« (»Agunot«, i odatle izvedeno ime Agnon), pseudo-hronističko opisivanje duševnih borbi uvek daje osnovni ton njegovom stvaralaštvu. I u njegovim ljubavnim pričama nalaze se motivi duševnih muka, nastalih iz nerazumevanja okolnog sveta, dok su sva čula do krajnosti zategnuta i otvorena. Tako, na primer, u pripovetci »Giv'at hahol« (»Peščani brežuljak«), u kojoj se tajna ljubav jednog mladog pesnika prikazuje sa realnošću hroničara, a za pozadinu služi tek osnovani grad Tel Aviv. To je u isto vreme jedan od najkarakterističnijih opisa mladih entuzijasta koji su se početkom veka doselili iz Rusije i, mada u krajnjem siromaštvu, živeli veselo i zadovoljno na »peščanom brežuljku« kraj Jafe. Niz pripovedaka, koje kritičari ponekad označavaju »nerealističkim«, majstorski prikazuju strahovanja pesnika upletenog u unutrašnji svet, gde granica između stvarnog zbivanja i fantastičkih predstava često nestaje u mukama.

Primena hroničarskog stila za ocrtavanje osećajnog života pojedinca, zarobljenog zbivanjima, jeste osnova i romana »Sipur pašut« (»Obična priča«), koji opisuje život jedne trgovačke porodice njegovog rodnog grada pre prvog svetskog rata. Ništa naročito se ne dešava, ništa što bi zahtevalo zadržavanje stila legende. Gotovo suvo se opisuje životni put jednog plašljivog mladića, koji zbog nesrećne

ljubavi pada u melanholiju da bi tek kasnije najzad naučio da svesno okusi sreću kod žene i dece.

Agon je u dva obimna dela prikazao život u Jerusalimu pre prvog svetskog rata, i život u njegovom rodnom gradu tridesetih godina. Ironični roman »Tmol šilšom« (»Juče i preključe«) opisuje doživljaje mladog cioniste Jichaka Kumera sve dok nije umro od ujeda jednog navodno besnog psa; »Ore'ah nata lalun« (»Gost za jednu noć«), 1939, priča o pesnikovoj poseti rodnom gradu i stanju u kome ga je zatekao: grad se nije oporavio od razaranja za prvog svetskog rata, a unutarnji rascep razdire i pojedinca i porodicu. I on sam je u izgnanstvu — jer kao i većina jevrejskog stanovništva morao je za vreme prvog svetskog rata da napusti tursku Palestinu, u kojoj je živeo od 1908. godine, i da boravi u Nemačkoj do 1924. godine. Ovo osećanje izgnanstva neprestano dolazi do izraza u toj knjizi, napisanoj u prvom licu. Kao što u romanu o Jerusalimu besni pas predstavlja središnji simbol opisivanja, ovde se ključ od učilišta javlja kao lajtmotiv, koji često na način sličan legerdi ili bajci određuje potku dela. (Motiv ključa se i inače može naći u Agnonovim delima.)

Od mnoštva romana i pripovedaka koje su mnogobrojni autori napisali o životu u Jerusalimu za vreme britanske mandatne vlasti, opet jedna — zasad nedovršena — Agnonova pripovetka, iako pisana škrtim pripovedačkim sredstvima, tačnije ocrtava ljude i njihove sudbine no što su to drugi uspeali da ostvare naturalističkim i romantičnim načinom pisanja. Ova pripovetka, »šir«, jeste pomalo zajedljiv opis intelektualaca koji su, tridesetih godina, napuštali Nemačku i sada tu, u univerzitetskom gradu, ponovo izgrađuju svoj život. Uopšte, Agnon je, između ostalog, hroničar svog grada Jerusallima u njegovim mnogostrukim i suprotnim oblicima života za vreme poslednjih pedeset godina. Tokom poslednje dve decenije njegov način opisivanja obojen je jačom ironijom, приметnom i za nepristrasnog čitaoca.

Kritika je Agnona uporedila sa Thomasom Mannom i Kafkom, nalazeći da njegovo stvaralaštvo ima zajedničkih crta sa delima tih pisaca. Paralela sa Mannom sastoji se u tome što on takođe opisuje jedan građanski društveni sloj hroničarski i sa ironijom, istovremeno obuhvatajući na umetnički način i teški položaj pojedinca — pri čemu su često presudna autobiografska saznanja, kao i lična odvratnost prema svakom boemskom isticanju zanata. Hronika, ironija,

široka obrazovanost — uz tehniku skrivenog citata — i psihološka poniranja su stvarne odlike Agnona kao i Thomasa Manna. Navodna paralela sa Kafkom leži, naprotiv, uglavnom u spoljnoj tehnici. Naravno, postoje i kod Agnona opisi koji prividno liče na svet senki Kafkinih stvorenja. Ali čovečanska osnova je potpuno različita, jer Kafka je živio i stvarao u svetu **straha i drhtanja i smrtonosne bolesti** u kome nije bilo postojanja, i stoga je čak i njegovo sopstveno delo predstavljalo za njega samo predmet uništenja — dok je Agnonovo stvaralaštvo izraslo iz apsolutne vere u ljudske vrednosti i bezuslovnog verovanja; bez razumevanja ovih osnovnih postavki njegovo stvaralaštvo se uopšte ne može shvatiti. Agnon otkriva više od ijednog drugog pisca, više od Mendelea i Šaloma Alehema, ono osobeno u utonulom istočnojevrejskom svetu sa njegovim svetlim i mračnim stranama, njegovim ljudima i knjigama, i daje mu time misaonu sadržinu. Buber je učinio slično za jedan isečak tog sveta — ali upravo samo za jedan isečak koji se mogao preneti u zapadni način mišljenja, i koji majstorskim načinom biva ugrađen u novu potpuno različitu celinu.

Agnonova posebna pripovedačka tehnika i osobeni jezik služili su nekim autorima kao podstrek i uzor. Kao kod svakog velikog pisca, i tu postoji opasnost podražavanja. Od Agnona potiče u pravoj liniji, mada ne epigonski, J. Ja'arijev »Šoreš alej majim« (v. str. 88). Godine 1931. objavio je Schocken Verlag, Berlin, pet tomova Agnonovih dela, a u Izraelu su izdata njegova druga dela; 1950. godine objavljeno je novo revidirano izdanje, čiji je tekst obavezan i služi kao osnova za sve prevode. Zatim je u književnom prilogu dnevnika »Haarec« (Schocken Verlag) i u Almanahu toga lista objavljen niz pripovedaka, koje još nisu skupljene u jednu knjigu. Agnon je i naučnik i bavio se prikupljanjem folklornog materijala za jevrejske praznike.

HAZAZ I FOLKLORISTI

U oštroj suprotnosti prema Agnonovoj suptilnoj umetnosti opisivanja stoji stvaralaštvo jednog drugog značajnog i zanimljivog pripovedača, **Hajima Hazaza** (rođen u Ukrajini 1897): i on prikaže istočnojevrejske zajednice, i to one u južnoj Rusiji, zatim izbeglice u Turskoj, jevrejsko stanovništvo Erec Jisraela, i najzad jedno od orijentalnih plemena, naime Jemeničane poreklom iz

Arabije. Na svakom tom stupnju svog pripovedačkog stvaralaštva Hazaz se pokazuje kao osećajni posmatrač, veran u opisima sve do crta lica i mimike, pun radosti za boje, oblike i zvuke; u njegovom dijalogu naturalistički se ogleda govor »stvarnih« osoba; njegove pripovetke karakteriše gotovo filmska tehnika kamere i režije. Obiljem opisanog koje prosto zapanjuje često vlada raspoloženje satiričara čak i karikaturiste. Kao primer neka posluži pripovetka »Putnik«; tu se gomilaju najrazličitije stvari, svaka za sebe odlično prikazana: piljar koji se, na leđima svog magarca, uprkos svih tegoba zadubljuje u »more Talmuda«; galilejska priroda; božanska zanesenost kabalista. Ali nema jasne, jednosmerne perspektive, i time celina, možda namerno, postaje groteska u kojoj priprosti, mudri i zlobni najzad bivaju izjednačeni. U stilskom pogledu Hazaz upotrebljava obilje jezičkih slojeva nastalih tokom stoleća, ne stvorivši iz njih sopstveni idiom. U oštrom kritičkom stavu prikazuje u nizu romana razaranje jevrejskog društva u prvim decenijama ovoga veka, od prve do druge ruske revolucije, kada je stari način života mirnih malih gradova i sela uzmićao pred revolucionarnim shvatanjima i grubostima mlađih pokolenja; kasnije je opisivao begunce koji su se spasavali od pogromâ u Rusiji za vreme prvog svetskog rata, kako lutaju iz Turske u Nemačku i Francusku i nigde ne nalaze mira. Od knjiga sa ovom temom treba pomenuti: »Bejišuv šel ja'ar« (»U šumskom naselju«), Berlin 1930; knjigu novela »Rehajim švurim« (»Slomljeno mlinsko kamenje«), Tel Aviv 1942, i »Daltot nehošet« (»Gvozdena vrata«), 1956. Posebnu pažnju su izazvala dva njegova romana iz života Jemeničana, jer je svojim darom za folklor i tačno shvatanje mentaliteta i svojstava najraznorodnijih tipova prvi put približio čitaocu tradicije i način života ovog plemena. Predanja ovog ljubavi vrednog plemena zanatlija, kujundžija i detinje pobožnih ljudi dobijaju u njegovom delu odgovarajući izraz. U početku se čak i služio tipično jemeničanskim pseudonomom za ta dela — »Zeharija Uzali«. Prvi roman nosi naslov »Hajoševet baganim« (»Ona koja stanuje u vrtovima«), 1944, a u središtu mu je majstor Sa'id: već dugo godina stanuje on u Svetoj zemlji, njegove misli su stalno upućene ka izbavljenju izgnanog naroda, zato je i napustio daleku Arabiju; njegov sin nema više nikakvih čvrstih verskih ideala — njegova žena tuguje i propada radeći, dok on lenstvuje u istočnjačkoj ravnodušnosti. Razočaran razvojem svog doba i njegovim užasima, starac ne može da se snađe u porodici i odlazi, ide u prosjake koji pred Zidom

plaća mole za dolazak mesije. Drugi roman, »Ja'iš«, 1947, opisuje život u samom Jemenu. Ja'iš se useljava u Erec Jisrael, da bi svoje snove i vizije pretvorio u stvarnost.

Ove knjige su od posebnog značaja kao dokumenti, jer otada (do 1961) su se Jemeničani koji su se uselili u Izrael umnogome prilagodili običajima zemlje, tako da će njihove osobenosti u dogledno vreme nestati. Posle 1947. godine daroviti jemeničanski pripovedač **Mordehai Tabib** (rođen u Izraelu 1914), takođe je pisao priče te vrste. Život i probleme svog plemena prikazao je u svom prvom delu »Ke'esev hasade« (»Kao poljska trava«), 1948, i u pripovetkama kao »Dereh šel afar« (»Prašnjavi put«), 1954; problem odnosa između Izraelaca raznog porekla je predmet njegovog romana »Ke'ar'ar ba'arava« (»Kao žbun u pustinji«), 1957.

Hazaz je napisao i jednu dramu: »Bekec hajamim« (»Pri kraju dana«, 1934, prerađena 1950. i prikazana u pozorištu »Ha bima«) o verovanju u lažnog mesiju Sabataja Cvija. U ovom komadu vernik se usuđuje da uz pomoć tobožnjeg mesije probije verska predanja i tako nametne izbavljenje. I tu ima ciničkih razmatranja o ljudskim slabostima koje puštaju da i najuzvišeniji stav i najveće borbe savesti bližnjega postanu izvor koristi i dobiti.

Dosada je većina modernih pisaca vodila poreklo iz redova aškenaskog stanovništva; međutim, pored njih postoji niz autora koji pripadaju drugim plemenima ili zajednicama. Hazaz je takođe »Jemeničanin po izboru«, dok Tabib stvara crpeći iz pravih doživljaja jednog Jemeničanina koji zasniva život na tradiciji svog plemena. Po isteku jedva nekoliko decenija svakako više neće mnogo preostati od posebnih plemenskih predanja, shvatanja i razlika u mentalitetu. Stoga je zanimljivo čitati predstavnike drugih, neaškenaskih plemena, koji uprkos preuzimanja evropskih književnih oblika još nose svoja posebna obeležja i prikazuju svoj način života. Sefardsko Jevrejstvo dalo je nekoliko pesnika i pripovedača. Među pesnicima se naročito ističe **Refael Elias**, poreklom iz Bugarske (rođen 1905, od 1923. godine živi u Erec Jisraelu). On je pripadao grupi »modernista« koja je dvadesetih godina radila u Tel Avivu, ali se nije odrekao svojih osobenosti, kao ni drugi pripadnici ove grupe. Njegove pesme imaju nečeg narodski-naivnog, kao pesme nekog putujućeg kalfe. Sabrane su u dva toma: »Šemeš badrahim« (»Sunce na putevima«), 1939, i »Ahava bamidbar« (»Ljubav u pustinji«), 1946. Bogatim, izvornim i snaž-

nim jezikom odlikuje se takođe i kao jedan od prevodilaca Shakespeareovih scanskih dela (»Ukročena goropad«, »Richard III«, »Romeo i Julija«). Kao sefardskom Jevrejinu maternji jezik mu je ladino (nazivan i španjolski, t.j. stari španski jezik) koji se kod Jevreja iberijskog porekla održao u ovih 500 godina od njihovog izгона; to mu je omogućilo veoma uspele prevode sa španskog jezika i da bude pesnik koji organski povezuje narodnu umetnost i Modernu. Elias je prvi hebrejski prevodilac velikog Španca 17. veka, Lopea de Vege, sa dramom »Fuente Ovehuna« (»Ovčji izvor«), 1951; i ova drama se prikazivala na scenama izraelskih pozorišta.

Treba ukratko pomenuti i da su tokom poslednjih godina nekoliko naučnika, koji još govore ladino, počeli da prikupljaju usmena predanja balada i narodnih pripovedaka na tom jeziku. Uopšte se ulažu naponi da se očuvaju poluiščezla kulturna dobra snimanjem na traku (na primer epova i balada kurdskih, persijskih i vavilonskih Jevreja).

Najpoznatiji pripovedač među Sefardima je **Jehuda Burla** (rođen 1886), koji pripada Jerusalimskoj porodici rabina; i sam je u mladosti studirao Talmud. Tu, u orijentalnom učilištu u starom delu Jerusalmima, niko nije bio čuo za stvari koje su zanimale tadašnju i prethodnu generaciju talmudista Istočne Evrope. Za njih nije postojala ni stara ni moderna lepa književnost, a sekularizacija hebrejskog jezika činila se toj zatvorenoj maloj zajednici isto onako bogohulna kao i njenim aškenaskim susedima. Međutim, kasnije je Burla studirao u novoj učiteljskoj školi gde je 1913. godine grupa nastavnika, na čijem se čelu nalazio David Jelin, uvela hebrejski kao nastavni jezik, iako je ta ustanova bila osnovana kao škola sa nemačkim nastavnim jezikom; tu je otkrio istočno-jevrejske pripovedače: Pereca, Mendelea i druge čiji mu je svet bio poznat još od detinjstva, jer su zajednice koje su živele u starom delu Jerusalmima zadržale oblik života koji im je bio svojstven još u Poljskoj i Rusiji. Tako je i on sam, oklevajući, počeo (1919. godine) da piše priče iz života orijentalnih Jevreja. Njegova shvatanja bila su pod uticajem ruske i nemačke socijalističke književnosti; prikazi istočnjačke egzotike na evropskim jezicima nisu mu tada bili poznati, tako da je započeo svoj zadatak na potpuno svojstven, svež i prirodan način. U njegova rana dela ubrajaju se romantične priče iz pustinje, kao što je novela »Bli kohav« (»Bez zvezde«).

Pripovetke ove vrste pisali su i Jichak Šami (Hebron, 1899—1949) i Ja'akov Hurgin (rođen 1899 u Jafi).

Mnogi Burlini likovi pripadaju sefardskoj aristokratiji (od koje i on vodi poreklo) čiji istočnjački fatalizam žestoko napada. Sa tananim razumevanjem opisuje naročito žene svoje zajednice i užasava se sudbinom devojaka koje rastu u neznanju i sujeverju, a jedini izvor znanja su im govori, parable i pesme starijih žena. (Burla ume odlično da nađe hebrejske oblike za mnogobrojne narodske govorne obrte i poslovice koje vode poreklo iz arapskog i španskog jezika.) Roman »Išto Hasnu'a« (»Njegova omrznuta supruga«), 1928, prikazuje užase i gnusobe koje je jedna od tih žena morala da pretrpi. Novela »Bikduša« (»Privenčana«), 1935, priča o tragediji jedne žene u bigamiji koja još postoji među orijentalnim Jevrejima. Predmet pripovetke »Naftulej adam« (»Ljudske borbe«), 1929, je ljubav jednog Jevrejina prema arapskoj devojci koja dovodi do oslepljivanja muškarca i ludila žene.

To su važna dokumenta sa stanovišta kulturne istorije, i bez obzira na uzbudljivu pripovedačku umetnost piščevu. Jedna od njegovih najboljih knjiga je »Alilot Akavja« (»Akavjine pustolovine«), 1947; u tom romanu povezuju se u umetnički naročito uspehom obliku humana snaga saosećanja, istočnjačka pripovedačka umetnost i moderan realizam. Akavja je jednostavan tursko-sefardski dečak, koji zarađuje hleb kao putujući kovač i stvara svoju životnu filozofiju iz pobožnosti i uživanja u lepjoj brdovitoj prirodi, da bi kasnije morao da spozna kako poredak koji je on prihvatio nije shodan volji božjoj koja određuje ljudske sudbine.

Naklonost Burle za istraživanje istorije i društva povezala se sa njegovom pripovedačkom umetnošću u romanu — trilogiji »Ba'ofek« (»Na horizontu«), 1943—47, o radu rabina Jehude Šloma Haj Alkalaja (1798—1878), koji je postao jedan od preteča cionizma kada je posle optužbe za ritualno ubistvo u Damasku (1840) objavio spis u kome je izložio neophodnost nacionalnog ujedinjenja Jevreja i njihovog povratka u Erec Jisrael. Alkalaj je rođen u Sarajevu, a službovao je i u Zemunu; kao veroučitelj uveo je nastavu hebrejskog jezika za omladinu. Da bi dospao do širokih sefardskih masa, pisao je svoja dela sem na hebrejskom jeziku i na latinu; u njima je izlagao da fizičko izbavljenje kroz nacionalnu nezavisnost mora kao neophodni prelaz da prethodi mistično-mesijskom izbavljenju. Time je stvorio osnovnu ideju religioznog

cionizma, kako ga je kasnije zastupao i rabin Kuk. Sam on bio je vezan za Jerusalim, gde je studirao i boravio poslednjih godina života.

Život u starom delu Jerusalima opisuje pripovedač **Ezra Hamenahem**, poreklom iz Bosne (1907).

Jerusalim i Safed, grad opterećen tradicijom, opisuje i često ironični **Jehošua Bar-Josef** (Safed 1912), koji pripada starosedelačkoj porodici aškenaskih ortodoksa. U pripovetci i pozorišnom komadu stvorio je bogat kaleidoskop osobenih tipova. Raznovrsni likovi Erec Jisraela, njihov mentalitet i način govora opisani su i u delima jednog od najboljih hebrejskih pripovedača, **Jichaka Šenhara** (ranije Schönberg; Ukrajina 1907 — Jerusalim 1957). Njegove novele (4 knjige, 1941—1954) i dečje priče odlikuju se oštrinom posmatranja i bogatom tehnikom jezika. Neke pesme iz njegovog pionirskog doba (od 1924) postale su narodna poezija; kao urednik izdavačkog preduzeća Schocken doprineo je stvaranju standarda hebrejskog čitalačkog ukusa. U tom pravcu uticali su i njegovi uzorni prevodi desetina romana i pesama sa ruskog, engleskog, francuskog i nemačkog jezika.

DRAMA

Sa doseljenjem moskovske trupe »Habima« u Tel Aviv počelo se razvijati hebrejsko **pozorište**. Od 1958. godine »Habima« (pozornica) je državno pozorište Izraela i izvodi, pored klasičnog prevodnog repertoara, i moderne komade, među kojima i originalna hebrejska scenska dela. Kamerno pozorište, koje je osnovano 1944. godine, posebno neguje komediju i društvene komade, dok radnički ansambl »Ohel« (»Šator«), koji postoji od 1925. godine, okušava svoje snage u raznim pravcima. Sem toga, počev od dvadesetih godina postoje i satirične scene.

Stvarno postojanje hebrejske publike omogućilo je egzistenciju teatra koji je mogao da neguje redovan pozorišni život na tom jeziku. Gluma je, razume se, već u staro doba bila jedna vrsta narodne umetnosti, povezana sa određenim svetkovinama; uostalom, u Italiji, za vreme renesanse, postojale su jevrejske trupe koje su na kneževskim dvorovima glumile na italijanskom jeziku.

Drame namenjene čitanju pisane su već pre postojanja redovnih trupa i predstavljale su književni rod koji je dobio pravo građanstva u hebrejskoj literaturi od vremena renesanse. Drama iz doba baroka našla je hebrejske učenike kako u Italiji tako i u portugalsko-jevrejskoj zajednici Holandije. Tu se pisalo španski i portugalski, pa i hebrejski. Sem toga na ovom području, kao i na drugima, prevodilo se sa stranih jezika. Stoga nije ni čudno što u spisku hebrejskih pozorišnih dela (originala i prevoda), koji je 1956. godine sastavio bibliograf A. Ja'ari, nalazimo 1400 naslova; naravno, tu se ubrajaju i obnovljena izdanja, prerade i razni prevodi istih stranih drama. Tako je, na primer, u celini ili delimično, »Faust« preveđen šest puta, »Don Karlos« tri, »Hamlet« četiri, a Aristofanove »Ptice« dva puta. Pored slučajnosti, u ponavljanju prevoda igra izvesnu ulogu već pomenuta činjenica razvoja jezika i stila — neka drama čiji je prevod odličan za čitanje više ne odgovara jezičkom osećanju poslednjih 15—20 godina, za koje je vreme hebrejski jezik prevalio razvojni put koji umnogome odgovara razdoblju od 150—200 godina u istoriji nemačkog ili engleskog jezika.

U red pisaca koji su se bavili prevodenjem i obradom za pozorište ubrajaju se na prvom mestu **Avraham Šlonski** (pored ostalog preveo je i »Operu za tri groša«, 1933) i **Natan Altermann**; oni utiču i na razvoj osećanja stila u govornom jeziku, čije usavršavanje u pogledu bogatstva reči i građenja rečenica često podleže negativnim uticajima raznovrsnih maternjih jezika useljenika iz Evrope, Azije i Afrike.

Izbor tema je i jevrejski i opšti. Iz novije jevrejske istorije poslužili su kao teme za dramu tragični događaji u Rusiji i Nemačkoj (šest pisaca su, na primer, obradili u dramskom obliku ustanak u varšavskom getu) i legalno i ilegalno useljavanje u Izrael. Od opštih tema treba pomenuti događaje iz drugog svet-skog rata.

Oko 150 pozorišnih komada koji prikazuju život u Izraelu cbuhvataju i komade pisane za amaterske grupe po školama i omladinskim organizacijama. Satire, komedije i ozbiljni komadi opisuju život u gradu i selu — Safed pri kraju 19. veka, Jerusalem i Tel Aviv, život u zadržanim naseljima, dačke tragedije i špijunske komade, Jevreje i Engleze iz doba mandatske vlade, jedan komad iz pomorskog života »Ani rav hahovel« (»Ja sam kapetan«), 1943,

od J. Halevija; »Ba'ali haminister« (»Moj suprug ministar«), 1950, od J. Bar Josefa.

Herojski lik mlade **Hane Szenes** — koja se 1944. godine padobranom spustila na okupiranu teritoriju Mađarske gde su je gestapovci uhvatili i ubili — prikazan je u dramama **Aharon Me-geda**: »Hazine haboer« (»Trnje u plamenu«), 1955, i **A. Hame'irija**: »Ašrej hagafrur« (»Blago šibici«; prema jednoj pesmi Hane Szenes koja je postala parola mladih dobrovoljaca), 1958. Nekoliko mladih izraelskih pisaca, učesnika oslobodilačkog rata, opisali su ratne epizode u dramama; tako na primer **Jig'al Mosinson** u komadu »Be'arvot hanegev« (»U pustinji Negev«), 1949, koji je izveden na sceni »Habime« **Natan Šaham** u »Hem jagiu mahar« (»Oni dolaze sutra«), 1949.

Novozavetne drame pisao je između ostalih **N. Bistrizki (Agmon)**: »Jehuda iš krajot« (»Juda Iškarjotski«), 1940; »Ješua mi'Nazrat« (»Isus iz Nazareta«), 1951. Jedan američki preteča ideje o jevrejskoj državi, **M. E. Noah (1775—1851)**, junak je jedne od drama jevrejsko-američkog pisca **Z. H. Sacklera** (rođen 1883).

Jedan od najviše izvođenih autora je **Šalom Alehem** u hebrejskom prevodu. Ovaj pisac, koji se ubraja u red najznačajnijih jidiš-pripovedača i dramatičara (na jidišu **Šolem Alejhem**, »Mir s vama« — pseudonim Šaloma Rabinoviča, Ukrajina 1859 — Njujork 1916), postao je od 1910. godine hebrejski klasik u prevodima i obradama svoga zeta **J. D. Berkoviča** (sabrana dela 1939—54, 15 tomova drama i pripovedaka). Prikazujući sa mnogo ljubavi jevrejske tipove, ovekovečio je nerazorivu veru u vrednosti života; njegovo shvatanje je da život uvek postaje bolji. Deca i obični ljudi su njegovi »junaci«; u njegovim delima i dalje živi razoreni jevrejski Istok. Od njegovih dvanaest pozorišnih komada najomiljeniji su: »Tovja haholev« (»Tovja mlekar«), o jednostavnom, starijskom čoveku koji ide svojim putem dobra srca i s pouzdanjem u boga; »Amha« (»Tvoj narod«, jidiš naslov je »Dos groisse Gevins« — »Glavni zgoditak«), sa autorovim najomiljenijim likom **Menahemom Mendelom**, sanjalicom, neradnikom, kome njegova »realna« životna poezija služi kao zamena za ekonomsku osnovu koja mu nedostaje. Slično je i delo »Kaše lihjot Jehudik« (»Teško je biti Jevrejink«). Njegovi najdirljiviji likovi, ali ne i sentimentalni, su siročić **Motl**, sin kantora **Pesje**, i gudač **Stempenju**. — Njegova popularnost može se meriti kako po mnogobrojnim pre-

vodima na strane jezike, tako i po činjenici da je prilikom objavljivanja novog izdanja njegovih dela u Sovjetskom Savezu, 1959. godine, izdata poštanska spomen-marka.

Jichak Dov Berkovič (rođen u Belorusiji 1885) poznat je i po sopstvenom obimnom stvaralaštvu kao društveno-kritički humoristički realista. Značajno memoarsko delo mu je »Harišonim kivnej adam« (»Oni pre nas bili su ljudi«), 1953—54, u pet tomova. U razdoblju između 1914. i 1927. godine Berkovič je bio centar hebrejskog života u Americi; njegove pripovetke iz tog doba prikazuju siromašne istočnojevrejske useljenike u Njujorku. Već više od 40 godina ovaj pisac živi u Izraelu i svojim humorom u novelama i u dva romana opisuje život u zemlji: »Menahem Mendel be'Erec Jisrael« (»Menahem Mendel u Erec Jisraelu«), 1936, 1952, i »Jemot hamašiah« (»Mesijansko doba«), 1953. Prvo delo je epistolarni roman i nastavak pripovedaka Šaloma Alehema kroz usta tog običnog »svakidašnjeg Jevrejina«; tu on svojoj ženi koja živi u Njujorku opisuje zadivljiv život u novoizgrađenoj zemlji. U drugom romanu prikazuje grupu američkih novih useljenika. Time je data nova tema — presađivanje te osobene grupe ljudi u zemlju u koju su useljenici iz istočne Evrope ranije dolazili uglavnom bez zaobilaznog puta preko Novog sveta. — Pored narodskih pozorišnih komada Berkovič je napisao i dramu »Oto ve'et bn« (»Njega i njegovog sina«) koja se odigrava u jednom selu Belorusije u doba revolucije (1928, 1952, u izvođenju »Habime«). Berkovičeva prva pripovetka »Moškele hazir« (»Moškele svinja«), 1903, poslužila je kao osnov ovom pozorišnom delu.

LIRIKA

Uskoro posle onog doba kada je Gnesin — gotovo nepoznat — došao na njemu svojstven način do oblika moderne proze, pojedinci i neki pisci što su stajali po strani pošli su potpuno novim putem lirike, koji je udaljen od tradicije, a blizak oblicima lirike na Zapadu. Prvi hebrejski predstavnik varljivo-jednostavne poezije, nošene unutrašnjim ritmom i težinom značenja svake reči, bio je **Avraham Ben Jichak** (Dr A. Sonne, Galicija 1883 — Izrael 1950), koji je do 1938. godine živeo u Beču i u periodu 1908—1918. u časopisima objavio izvestan broj pesama; kasnije,

uprkos navaljivanju svojih učenika i poštovalaca, nije hteo da objavi ni jedan redak. U njegovoj zaostavštini nađen je mali broj pesama (štampane 1952. godine). Najznačajniji učenik mu je bio **David Vogel** (Podolija 1891 — koncentracioni logor 1943[?]); on je prvo u Beču, a zatim u Parizu živio u krajnjem siromaštvu i pisao pesme duboke žalosti i očajanja, kojima je pri tome svojstvena neobična profinjenost izraza. Duboka melanholija i osobenjaštvo vladaju i njegovom prozom — novela »Bebet hamarpe« (»U sanatorijumu«), 1928, koja se odigrava u bolnici za grudobolne, kao i psihoanalitički roman jednog nemačko-jevrejskog mešovitoget braka punog muka »Hajej nisu'im« (»Bračni život«), 1929.

Posle prvog svetskog rata obrazovala se u Tel Avivu grupa »modernista« oko **Avrahama Šlonskog** (rođen u Rusiji 1900). On je, istina, delio shvatanja ostalih pionira sa kojima je dve godine gradio puteve kroz dolinu Jesre'el, ali je zastupao oštro podvajanje između ideologije i umetnosti. Kao genijalni »erfnat terrible« hebrejske književnosti izaziva već četrdesetih godina divljenje starijih, svoje generacije i iznad svega omladine — što ga ne sprečava da, strogo disciplinovano, pored sopstvenog stvaralaštva neumorno radi kao jedan od najboljih urednika i prevodilaca Izraela; on je i saosnivač i urednik beletrističkih izdanja radničkog izdavačkog preduzeća »Sifrijat po'alim«; njegove pesme su sabrane u preko deset tomova; prve pesme se odlikuju negovanom virtuožnošću oblika i formulacija, dok se kasnije sadržaj produbljuje i ono što je bilo hotimična igrarija ili nastranost potiskuje se u pozadinu. U nizu pesama opisao je užase ruske revolucije — iz ličnih doživljaja i pod uticajem modernog ruskog pesništva. Njegova tematika proizilazi uglavnom iz modernog gradskog života, izuzev pesme nastale u doba njegovog pionirstva koje se, u zanosu teškog rada, ponekad graniče sa ditirambom. Divljinu njegovih pesama on sam pripisuje diskrepanciji između topline i prisnosti tradicionalnog načina života i rastrzanosti koju prouzrokuje naizmenično pijano i trezveno doba. On je bio na čelu pesničke škole za koju doživljaj pojedinca postaje značajan ako se uklapa u opšti tok savremenih zbivanja.

Pesme A. Šlonskog još je teže prevoditi nego poeziju autora koji se u svom radu koriste zaista klasično-hebrejskim asociacijama i motivima: najmanji pokret koji on opisuje obavijen je vatrometom jezičke igre, moguće upravo samo u jednom jeziku. (Nicolas M. Lazar je pokušao da prevede Šlonskog na francuski u okviru svoje antologije »Poètes israéliens d'aujourd'hui«, Paris 1960.) Njegove su knjige, između ostalih: »Le'aba-ima« (»Majci i ocu«), 1927; »Avnej

bohu« (»Kamenje haosa«), 1934; »Al milet« (»U izobilju«), 1947 — posebno važne zbog organskog spajanja jezičkog stvaralaštva u obliku i povezanosti sa zemljom u sadržaju; »Avnej gvil« (»Kamen tesanik«), 1959. Za obrazovanje čitalačkog ukusa, naravno, od velikog je značaja da umetnik formata Šlonskog svoj dar već decenijama stavlja u službu prevodne književnosti sa preko 50 prevedenih dela sa ruskog, engleskog, francuskog i holandskog jezika, među kojima su i dela Puškina, Gorkog, Bloka, Šolohova, R. Rollandov »Colas Breugnon«, de Costerov »Till Ulenspiegel«. Među mnogobrojnim prevodima za scenu nalaze se Brehtova »Opera za tri groša« (1933), Gogoljev »Revizor« (1935), »Hamlet« (1946), »Kralj Lir« (1955) i druge Shakespeareove drame.

Ovoj grupi pripadao je i **Avigdor Hame'iri** (ranije Feuerstein, rođen u Mađarskoj 1890. godine) Bivši oficir, on uzima za predmet svojih satiričnih novela i romanâ pretežno doživljaje sa bojnog polja, na primer u dnevniku »Hašiga'on hagadol« (»Velika ludost«), 1920, u novelama »Tahat šamajim adum'im« (»Pod crvenim nebom«), 1925, i dr.

Kao učenika Šlonskog treba u prvom redu smatrati **Natana Altermanna** (rođen u Varšavi 1910. godine), koji je 1925. godine došao u Izrael i ubrzo, kao modernistički pesnik, zauzima mesto ravno Šlonskovom. Altermann, još više od Šlonskog, nalazi se pod uticajem ruske lirike, osobito Majakovskog. On je pre svega liričar, sa knjigama pesama kao: »Kohavim bahuc« (»Zvezde napolju«), 1938; »Simhat anijim« (»Radost siromaha«), 1944 — pesme mrtvog čoveka svojoj supruzi; deset pesama ciklusa »Makot Micrajim« (»Misijske patnje«), 1944, su razmatranja o zločinu i kazni. Desetine hiljada čitalaca, kojima lirska poezija nije bliska, upoznale su ga po njegovim savremenim satiričnim pesmama, koje su tokom godina izlazile u radničkom dnevnom listu »Davar«, a 1948—54. su sabrane u dva toma pod nazivom »Hatur hašvi'ia« (»Stubac sedam«). Ove pesme su oštre, ali ujedno i osećanjima uslovljena reakcija na pitanja koja su zaokupljala jevrejsko stanovništvo za vreme engleske mandatne uprave i posle osnivanja države. Kada su vesti o uništenju evropskog Jevrejstva stigle u Erec Jisrael, gorki stihovi njegovih pesama su, više od svakog patosa, izražavali bol naroda. Široka skala njegove mogućnosti pokazuje se pre svega u pesmama iz zbirke »Ir hajona«, 1957 — naziv koji znači i »Grad goluba« i »Grad nasilnika«; njegove teme su oboje: blaga lepota i zaglušujuća surovost.

Altermann je isto onako obdaren jezički stvaralac kao i Šlonski; stvorio je mnoge nove oblike koji su ušli u opštu upotrebu. Međutim, njegova velika umetnost leži u običnim formulacijama, poput uličnih pesama, koje nalaze odjek kod ljudi koji se nepoverljivo i ironično suprotstavljaju svakom patetičnom izrazu. Postoji izvesno srodstvo između njega i nemačkih pesnika kao što su Brecht i Kästner. To je značajno i za njegov način prevodjenja scenskih dela, koji je postao merodavan za gotovo sve mlađe prevodioce i prerađivače drama. Preveo je klasične i moderne komedije, ali i Racineovu »Fedru« (1945), Shakespeareovog »Otela« (1950) i Pirandellova dela. Radi zajedno sa Šlonskim i Leom Goldberg u levičarskom radničkom izdavačkom preduzeću. (Postoji i izdavačko preduzeće umerenog krila radničkog pokreta.) Godine 1962. objavljen je njegov prvi pozorišni komad »Kineret, Kineret«, lirsko-podsmešljiv mozaik o životu danas već legendarnih pionira »Druge alijex«.

Lea Goldberg (rođena u Litvaniji 1911) uselila se 1935. godine u Erec Jisrael, pošto je položila doktorat iz orijentalistike na univerzitetu u Bonnu; ona je po evropskim merilima najznačajnija hebrejska pesnikinja. Kao i kod svih pisaca koji su se učili na ruskoj poeziji, i kod nje se oseća pomalo tvrd, suviše pravilan ritam. Njena lirika je strogo vezana oblikom i pored sve individualnosti često ima prizvuke narodne pesme. Njena prva knjiga pesama »Tab'ot ašan« (»Koluti dima«) pojavila se 1935. godine; zatim su došle druge knjige i reprezentativni izbor pesama »Barak babokere« (»Jutarnje sevanje«) 1956. Njena drama »Ba'alat ha'armon« (»Gospodarica zamka«) 1955, izvedena je u Kamernom teatru. Jedna od njenih snažnih odlika je duboko shvatanje dečje mašte; njeni komadi i pesme za decu veoma su omiljeni, kao na primer knjiga pesama »Ma osot ha'ajalot« (»Šta rade srne«).

Odlikuje se kao prevodilac, posebno na polju ruskog romana (»Rat i mir« i dr.), kao i italijanske renesansne lirike. Prevela je za scensko izvođenje »Peer Gynta«, 1935. Jedna od najvažnijih strana njenog stvaralaštva su pismeno objašnjavanje književnih pitanja — u mnogobrojnim esejima — kao i njena predavanja, naročito otkako je postavljena za docenta za evropsku književnost na Jerusalimskom univerzitetu (1952), kao naslednik **Ludwiga Straussa** (Aachen 1892 — Jerusalem 1953).

Druge pesnikinje iz istog perioda su pored već pomenute Rahele: Eliševa, Ester Raab, Johevet Bat Mirjam, Anda Amir. **Eliševa** (Jeliseveta Jirkova-Bihovski, 1888—1949), bila je Ruskinja koja je prešla na jevrejstvo i naselila se sa svojim suprugom 1925. godine u Tel

Avivu. U njenim pesmama i pripovetkama provejava tužno-bлага nota. Pisala je i eseje o hebrejskim i evropskim pesnicima, na primer o Bloku. — **Ester Raab** (rođena 1899) je prva žena književnik rođena u Izraelu. Njene pesme, objavljene u nekoliko tomova, su — pored sve tananosti izraza — realističke, bez idilično-romantičnog ulepšavanja. Pesme iz poslednje godine su talog tuge i straha, izazvanog »osvajanjem svemira« od čoveka koji još nije potpuno naučio da uživa na svojoj planeti Zemlji. — **Johevet Bat Mirjam** (ranije Šelesniak, rođena u Belorusiji 1901) došla je 1929. godine u Izrael; pripadala je grupi od 17 pisaca koji su između 1917. i 1919. godine hebrejsko pesništvo u Rusiji doveli do novog procvata. — Još jedna pesnikinja te grupe bila je **Bat Hama**, ranije Malka Schechtmann. Njena poezija je nerazdvojivo vezana za rusku domovinu, kako po tonu tako i po tematici. Najupečatljivije poeme prikazuju pobožni svet roditeljske kuće i ruski pejzaž. Godine 1943. objavljena je njena knjiga pesama »Širim lageto« (»Pesme za geto«).

Anda Amir (ranije Pinkerfeld, rođena u Galiciji 1902) počela je uskoro po useljenu da piše na hebrejskom jeziku. Između 1929. i 1957. godine objavila je osam knjiga pesama. Pored lirike posebno je negovala pripovednu pesmu. Njene junakinje su žene koje žive prema svojim nagonima. Ona je i odličan omladinski pisac, a njene dečje pesme postale su prave narodne pesme. Na ovom polju, koje uključuje i prevode dečjih knjiga, uspešno radi i pesnikinja **Mirjam Jalan-Stekelis** (rođena u južnoj Rusiji 1900; do 1920. godine živi u Izraelu). Mlađoj generaciji pripada pripovedačica **Jehudit Händel** (rođena u Varšavi 1925), čiji uspeli roman »Rehov hamadregot« (»Stepenasta ulica«), 1954, opisuje teškoće odnosa između mladih ljudi različitih plemena; scensku obradu izvela je »Habima«. — **No'omi Fränkel** (rođena u Nemačkoj) panisala je roman o deci i omladini u Nemačkoj neposredno pred 1933, pod naslovom »Ša'ul i Johana« (prvi tom 1958, drugi 1962).

KRITIKA I ESEJ

Prikaz u ovoj knjižici ograničava se na beletristiku, i ne obuhvata istoriografiju, publicistiku itd. Međutim, ipak se moraju ukratko pomenuti autori koji su kao kritičari i esejisti zaslužni za razumevanje onog što je stvoreno. Gotovo svi oni rade i kao pisci lepe književnosti, kao što smo videli kod Fichmana, Halkina i drugih.

Po shvatanjima i metodi bili su decenijama u izrazitoj suprotnosti kritičari **J. Klausner** i **Jeruhm Fišl Lahover** (od 1883 do 1947): Klausner je prilikom prikazivanja nove hebrejske književnosti polazio od metode koja želi da razume delo kroz ličnost i biografiju pisca, dok je Lahover smatrao delo kao u sebe zatvorenu celinu, pri čemu su, svakako, sredina i savremena zbivanja i za njega od presudnog značaja. — **Šlomo Cemah** (rođen u Poljskoj 1886) bio je odmah na početku dvadesetog veka jedan od osnivača moderne poljoprivrede u Izraelu i pisao je mnogobrojne novele i romane; istovremeno je radio kao predstavnik estetičko-humanističke kritike. — **Ješurun Kešet** (ranije Ja'akov Koplevič, rođen u Poljskoj 1893, živi u Izraelu od 1911) radi uglavnom kao prevodilac, piše ugladeno-misaonu liriku (dve knjige, 1932, 1944), i objavio je jednu monografiju o Berdičevskom (1958) i druge spise iz oblasti književne kritike. Pored knjiga o filozofiji i istoriji prevedenih sa nemačkog, engleskog i francuskog jezika, preveo je između ostalog i dela R. Rollanda, G. Kellera i Th. Manna. Odličan prevodilac Thomasa Manna je i pesnik i esejista **Mordehaj Avi-Šaul** (rođen u Mađarskoj 1898), koji je pored ostalog napisao i knjigu o »Marksu i umetnosti« (1953). — **Baruh Benedikt Kurzweil** (rođen u Moravskoj 1907) objavio je eseje i na češkom i nemačkom jeziku; on dela kao predstavnik misaono-istorijskog posmatranja, koji oplodava protivrečenjem u esejima o Agnonu, Černihovskom i posebno o izraelskoj omladini koja, po njegovom shvatanju, čak ni u podsvesti nema tradicije. U tom duhu predaje poslednjih godina na ortodoksnom univerzitetu Bar-Ilan u Ramat-Ganu. — **Halkin** zastupa kako udublјivanje u tananosti dela tako i sociološki metod prikazivanja književnosti, na primer u delu na engleskom jeziku »Modern Hebrew Literature. Trends and Values« (»Moderna hebrejska književnost — Pravci i vrednosti«, Njujork 1950; prošireno francusko izdanje 1955).

Iz neverovatnog obilja znanja i bogatih ideja piše svoja dela **Dov Sdan** (ranije Stock, rođen u Galiciji 1902; živi od 1925. u Izraelu). Iz njegovog stvaralaštva treba pomenuti: Pesme iz mladosti (1921), Uspomene (1946), Pripovetke (1942), Zbirke jevrejskog humora (1905, 1953), kao i mnogobrojne prevode sa nemačkog, poljskog i jidiša. Njegova kritika obuhvata monografije i eseje koji delo delimično objašnjavaju psihoanalitičkom metodom, ali ga istovremeno sagledavaju i u istorijskoj povezanosti. Radio je veoma mnogo na psihologiji jezika u delima Bjalika i Agnona i objavio zanimljiva saznanja. Pri tome mu je koristilo temeljno poznavanje jidiš folkloru i književnosti (od 1951. godine predaje jidiš književnost na Jerusa-

limskom univerzitetu). Njegovi jezičko-analitički sastavi objavljeni su u posebnoj knjizi (1956). Mnogi eseji su mu objavljeni u radničkom dnevniku »Davar«, čiji je član redakcije. Druga njegova knjiga, »Hannamer hamenamnem« (»Tigar koji drema«), 1951, sadrži sastave o jevrejskim autorima koji su pisali na nemačkom jeziku.

MLADI IZRAELCI

Postoji duboka razlika među piscima odraslim u drugim zemljama i onima koji su odrasli u Izraelu, i uprkos svim individualnim razlikama koje se nadovezuju, ovi izraelski autori se zaista moraju smatrati oličenjem onoga za čime se stremilo kroz nekoliko generacija — i pri čemu je baš to oličenje daleko od toga da bude otelovljeni ideal. Sa tipičnim »sabrom« — bio on seljak, službenik, učitelj ili pisac — roditelji i vaspitači postupali su u njegovom detinjstvu i mladosti sa puno poštovanja, jer u »veku deteta« — kako se nazivao vaspitni princip osobito dvadesetih i tridesetih godina ovog veka — možda su prvi put svesno primenjene reči: »Poštuj svoju decu kao sebe samog«. A kad su ta deca i omladinci imali da nadoknade izgubljeni potencijal jevrejskog naroda u Evropi, odgovornost pojedinca ponekad je prevazilazila granice snošljivog. Za vreme britanske mandatske uprave bilo je razumljivo da su mladići i devojke — pre svega iz seoskih naselja — pored škole većinom služili u predvojničkim organizacijama. Važan deo te službe sastojao se u krijumčarenju izbeglica iz evropskog pakla, kojima je na osnovu mandatskih zakona useljavanje bilo zabranjeno. Kako ova omladina, usmerena na stvarnost, ne podnosi patos i heroizam na rečima, nastupile su kasnije reakcije koje su našle svog odjeka i u književnosti.

Jedna od tih reakcija bila je grupa Kanaaničana ili Mladih Hebrejaca (na hebrejskom: Kna'anim, ivrim ze'irim). Nadovezujući se na ideje koje su se u raznim vidovima javljale od vremena J. L. Gordona i E. Ben-Jehude, preko Frischmanna, Bin Goriona i Černihovskog, Kanaaničani su izjavili da nemaju ideološki ničeg zajedničkog sa jevrejskim narodom u dijaspori, već da su pre svega semitskohebrejski narod. Bez toliko vehementnosti, slična shvatanja zastupao je pedagog i istraživač David Jelin (Jerusalim 1864—1941), koji je ukazao na blisko srodstvo hebrejske poezije španskog porekla sa arapskim pesništvom. — Orijentalno nasledstvo i odnosi između

jevrejstva i islama su područje ispitivanja i Jerusalemca Josefa Jo'ela Rivlina (rođen 1890). Izrael za ovu grupu predstavlja prednjoazijsku zemlju semitske kulture — dakle »Kanaan« — koja, bar teorijski, nema ničeg zajedničkog sa Evropom. No svakako je činjenica da upravo iz te grupe, sa njenim veoma negovanim jezikom, potiču odlični prevodioci evropske književnosti, koji su i u tom pogledu dokazali svoje poreklo od Gordona i Frischmanna.

Centar te grupe je pesnik Jonatan Ratoš (rođen u Rusiji 1908; jedan od pseudonima Uriela Šelaha). Njegova poezija je, po sadržaju, nastavak pesama o Ba'alu i Astarti, tj. semitski kult Erosa i Afrodite. Jezički se služi samo onim elementima hebrejskog jezika koji se nalaze u najstarijim delovima Biblije. Oblici su takođe odgovarajući i dovedeni do potpunog savršenstva. Zahvaljujući ovom savršenstvu oblika Ratoš besumnje zauzima značajno i trajno mesto u književnosti, čak i ako njegova ideologija deluje tuđinski. Do sada su objavljene sledeće zbirke njegovih pesama: »Hupa šehora« (»Crni baldahin«), 1941; »Joheved«, 1954; »Cela« (»Rebro«), 1959. Njegovi virtuozni prevodi obuhvataju do sada 30 tomova, među kojima se nalaze Lafontaineove basne, Shawov »Pigmalion«, dela Balzaca, Stendhala, Camusa i drugih.

Kao prevodilac radi i Ratošev učenik Aharon Amir (rođen 1923); od originalnih dela objavio je dve knjige delimično veoma impresivnih pesama (1949, 1956), pripovetke (1952) i jedan roman iz rata »Velo tehi lamavet memšala« (»Smrt neka ne vlada«), 1955. U njegove mnogobrojne prevode ubrajaju se Memoari Churchilla i De Gaullea, knjige Hemingwaya, Howarda Springa, Mika Waltarija i dr.

Dok je to ipak manje-više jedinstvena grupa, iako svako ide svojim putem, postoje i pojedinci koji sami sebi krče put. Tu treba pomenuti u prvom redu Pinhasa Sadea (rođen 1929), koji veoma darovitim ali i konfuznim i nastranim pisanjem pokazuje sklonost apsolutnom nekonformizmu. Godine 1951. objavio je knjigu pesama »proročkog« raspoloženja; u njoj mladalački prkos i traženje životnog cilja dolaze do izraza jezikom koji je pod uticajem Nietzschea i Novog zaveta. Autobiografska knjiga ispovesti »Hahajim kemašal« (»Život kao alegorija«), 1958, uprkos mnogih nedostataka i ograđenja o dobar ukus, ukazuje na veoma raširenu problematiku koja se pojavila, na primer, u Francuskoj (egzistencijalisti) i u Americi (bitnici) takođe pedesetih godina ovog veka. Kao preteča takvih nastranosti važi Avot Ješurun (rođen u Ukrajini 1904; ranije se zvao Jahi'el Perlmutter) sa zbirkama pesama (1942, 1961) u kojima

nadrealističkom tehnikom stapa iskonsko doba, savremeni život Be-duina i asocijacije progonstva.

Drugi pisci mlade i najmlađe generacije su odlučno uzdržljivi i delom svesno »hladni«, kako u lirici tako i u prozi. Od mnogobrojnih liričara treba još pomenuti Hajima Gurija (rođen 1923); on je 1949—1961 objavio četiri zbirke pesama koje delom stoje u znaku izraelskog rata (one su možda najbolje), a delom su pod uticajem moderne francuske poezije.

Tokom poslednje decenije pojavili su se prvi značajni izraelski romani mladih pisaca, pored mnoštva kratkih priča i novela. Ove poslednje se najčešće prvo objavljuju u književnim priložima i časopisima, a tek kasnije u obliku knjige. To pominjemo zato što je reč o zemlji koja ima jedva dva i po miliona stanovnika, od kojih najviše jedna petina može da se ubroji u stalne hebrejske čitaoce. Tome, svakako, treba dodati i nekoliko desetina hiljada čitalaca iz zemalja dijaspore.

Najznačajniji među ovim autorima su Šamir i Jiz'har. Moša Šamir (rođen 1921) poreklom je iz Galileje i bio je godinama član kibuca i vojnik; sada radi kao novinar. »Hu halah basadot« (»On je išao poljima«), 1948, je delo koje je pobudilo veliko interesovanje savremenosti onoga što prikazuje; scenska obrada je takođe poželjna uspeh u zemlji i inostranstvu. Sličnu tematiku, ali profinjenu i produbljenu, Šamir obrađuje u uspomena na svog palog brata, »Pirkej Elik« (»Poglavlje o Eliku«), 1951. Njegova do sada najvažnija knjiga je istorijski roman »Meleh basar vadam« (Kralj od mesa i krvi, 1954, o velikom kralju Hasmonejaca Aleksandru Janaju (103 do 76 pre n. e.)). Sa gledišta istorije književnosti može se utvrditi da je to delo za poslednjih gotovo sto godina — od Mapuovog »Ahavat Cion«-a — prvi hebrejski pisani roman sa predmetom iz doba antičke jevrejske države. Knjiga jezički predstavlja značajan uspeh jer je piscu pošlo za rukom da stvori idiom koji odgovara prikazanom vremenu i koji doduše počiva na antičkom materijalu ali ipak ne zvuči »antikvarno«. To je tim više upadljivo jer je Šamir u mnogim svojim pričama prilično naklonjen vulgarnom stilu. Istorijska novela »Kivsat haraš« (»Ovčica siromaha«), 1957, prikazuje epizodu Urijevog pisma. I tu je opis kralja — Davida — ljudski blizak i neulepšan romantičkim biblijskim objašnjenjima. Kako Šamir pripada političkoj levici, ovaj stav je za njega jedino moguć, — Od njegovih često prikazanih pozorišnih komada treba pomenuti: »Kilometar 56«, 1949, iz oslobodilačkog rata Izraela; komad iz kibučkog života

»Bejt Hilek«, 1951; »Milhemet bne ora« (»Borba sinova svetlosti«), 1956, iz vremena Aleksandra Janaja.

Interesovanje za prvo stoleće pre nove ere dobilo je tokom poslednjih petnaest godina nov akcenat posle otkrića svitaka sa Mrtvog mora, među kojima je nađen i svitak »Borba sinova svetlosti protiv sinova mraka«. Sem toga je izraelski istoričar A. Šalit u svojim spisima na nov način predstavio i kralja Iroda, 1959.

Š. Jiz'har (u stvari Jišar Smilanski, rođen u Rehovotu 1916) bio je prosvetni radnik, a sada je narodni poslanik radničke partije. Njegove pripovetke prikazuju život u kibucu na lirski i unutrašnjim monolozima određen način, koji čitaocu nije otprve pristupačan. Kako njegov stil tako i njegov društveno-kritički stav stoje pod uticajem Gnesina i Brennera. Otkada je, 1939. godine, objavio svoju prvu pripovetku, važi kao najdarovitiji pripovedač-sabra. Posle nekoliko knjiga novela iz kibuca i rata (1945—50), pojavio se 1958. godine njegov roman u dve sveske »Jemej Ciklag« (»Dani Ciklaga«), u kome prikazuje jednu sedmicu za vreme oslobodilačkog rata u jesen 1949, i to u nekom usamljenom mestu u Negevu koje, s obzirom na borbeni moral šake 18—20-godišnjih branilaca, upoređuje sa gradom kralja Davida, Ciklagom (1 knj. Samuilova, gl. 27). Kao u sabirnom ogledalu izbija tu problematika omladine, kojoj se pušta na volju da govori i misli jer situacija — gotovo sigurna smrt — to »dozvoljava«. Između ostalog to je i obračun između sabri i njihovih vaspitača. Taj obračun i zbivanja u duši kolektiva i pojedinca su radnja knjige, a ne činjenica da je položaj izgubljen pa ponovo osvojen. Isto tako važni su opisi pejzaža u bogato nijansiranom jeziku, koji daje čvrstinu Jiz'harovoj umetnosti isto onoliko koliko i njegovo reprodukovanje »negramatičke« misli — u čemu se izjednačuje sa najboljim delima te vrste u zapadnoj književnosti. Po ovom osnovnom stavu to je knjiga protiv neminovnosti rata i nalazi se stoga na visokom stupnju humanosti.

POGOVOR

IZDAVAČA SRPSKOHRVATSKOG PREVODA

Pre nekoliko godina Savez jevrejskih opština Jugoslavije pokrenuo je biblioteku dela iz najvažnijih oblasti jevrejske istorije, umetnosti i literature. Do sada su u toj seriji izašle knjige S. Dubnova »Kratka istorija jevrejskog naroda« i V. Nedomaćki »Stara jevrejska umetnost u Palestini«. Kao treća predaje se sada jugoslovenskim čitaocima prevod izraelskog autora Pnine Nave, docenta za hebrejsku književnost Univerziteta u Jerusalimu, u nadi da će on privući pažnju svih koje interesuje literatura uopšte, a posebno jevrejsko knjižvno stvaralaštvo i njegov doprinos svetskoj kulturi.

»Kada se 1933. godine, u izdanju biblioteke »Židov« u Zagrebu, pojavio prevod obimnije »Antologije novohebrejske književnosti« M. Rabinsona i N. Bistrickog, predstavljalo je to za jugoslovensku jevrejsku zajednicu pravi kulturni događaj. Knjiga je brzo rasprodana, mnogo je čitana i živo korištena, naročito u redovima omladine. Knjiga Pnine Nave ima drugi karakter. Ona donosi samo sažete podatke o najvažnijim razdobljima, strujanjima i ličnostima hebrejske (ne uopšte jevrejske!) književnosti, i to bez ilustrativnih primera, tako da je neophodno da se što pre, kao dopuna, izda ponovo i jedna antologija te književnosti.

S obzirom na obimnost i složenost materije koju obrađuje na savremeni naučni način, mala knjiga Pnine Nave predstavlja samo sažet, ali uspeo, kompendijum. Međutim, on može da stimuliše čitaoce na dalju lektiru i studij ovog područja.

Transkripcija vrlo raznovrsnih imena i nekih pojmova postavljala je niz problema koji, verovatno, nisu uvek dosledno rešeni. Pritom su bili usvojeni sledeći principi: a) hebrejska vlastita imena i pojmovi pisani su fonetski; apostrof ukazuje na naglašeni početak sloga u sredini reči, a inače se naglasak gotovo uvek nalazi na poslednjem slogu; b) vlastita imena iz

slovenskih jezika takode su preneti fonetski; c) vlastita imena iz savremenih zapadnoevropskih jezika pisana su izvorno.

Jednostranost bibliografskih podataka koji su u originalnom švajcarskom izdanju orijentisani gotovo isključivo na nemačko jezičko područje, samo je neznatno ublažena u našem izdanju vrlo nepotpunim podacima o nekim srpskohrvatskim prevodima dela pisaca koji se pominju u ovoj knjizi.

Na kraju želimo da se srdačno zahvalimo autoru gospođi Pnini Nave, kao i švajcarskom izdavaču A. Franke Verlag AG, Bern, koji su ne samo rado dali saglasnost za prevođenje ovog dela, nego se i odrekli svojih materijalnih prava.

Savez jevrejskih opština Jugoslavije

Beograd, oktobar 1965.

B I B L I O G R A F I J A

1. PRIRUCNICI

- S. WININGER, *Grosse jüdische National-Biographie*, 7 svezaka, Cernauti 1925/36.
- ENCYCLOPEDIA JUDAICA, knj. 1—10 (Aach—Lyra), Berlin 1928/34
- JUEDISCHES LEXIKON, 5 knj., Berlin 1927/30.
- PHILO-LEXIKON, Handbuch des jüdischen Wissens, Berlin 1934, 41937.
- JUEDISCHER ALMANACH, Berthold Feiwel, Wien 1903, 21904.
- DER JUDE. Eine Monatsschrift, 10 knj. 1916 — 28, Berlin-Wien (Red. Martin Bubcr i dr.)

2. ISTORIJA

- HEINRICH GRAETZ, *Volkstümliche Geschichte der Juden*, Leipzig 1888 u. ö.
- NATHAN BIRNBAUM, *Die nationale Wiedergeburt des jüdischen Volkes in seinem Lande als Mittel zur Lösung der Judenfrage. Ein Appell an die Guten und Edlen aller Nationen*, Wien 1893.
- SIMON DUBNOV, *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, 10 knj., Berlin 1925/29.
- FRITZ BAER, *Die Geschichte der Juden im christlichen Spanien*, 2 knj., Berlin 1929/36.
- ARTHUR RUPPIN, *Soziologie der Juden*, 2 knj., Berlin 1830/31.
- S. D. F. GOITEIN, *Von den Juden Jemens*, Schocken Verlag, Berlin 1934.
- ARTHUR ELOESSER, *Vom Ghetto nach Europa; das Judentum im geltigen Leben des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1936.
- H. G. ADLER *Die Juden in Deutschland von der Aufklärung bis zum Nationalsozialismus*, München 1960.
- EDMUND SCHOPEN, *Geschichte des Judentums im Orient*, Dalp Taschenbuch, 352 1960.
- , *Geschichte des Judentums im Abendland*, Dalp Taschenbuch, 357 D, 1961.
- ANDRE CHOURAQUI, *Die Geschichte des Judentums*, »Was weiss ich?« Nr. 15, 1960(?).

*) Ova bibliografija objavljena je u originalnom švajcarskom izdanju.

3. RELIGIJA

- LEO BAECK, Das Wesen des Judentums, Berlin (1905, 1930(?)).
- MARTIN BUBER, Die Erzählungen der Chassidim, Zürich 1949.
- , Die Legende des Baalschem, Frankfurt 1908, Zürich 1955.
- , Der Weg des Menschen nach der chassidischen Lehre, Den Haag 1948, Heidelberg 1960.
- GERSCHOM SCHOLEM, Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen. 1957. AUS DREI JAHRTAUSENDEN. Wissenschaftliche Untersuchungen und Abhandlungen zur Geschichte des jüdischen Glaubens. Uvod H. Liebeschütz. Izdanja Leo Baeck Institute of Jews from Germany. Tübingen, 1958.
- H. J. SHOEPS, Jüdische Geisteswelt, Zeugnisse aus zwei Jahrtausenden. Köln, 1960.
- KURT WILHELM, Jüdischer Glaube. Eine Auswahl aus zwei Jahrtausenden, Sammlung Diederich knj. 228, 1961.

4. KNJIZEVNOST

- J. G. v. HERDER, Die älteste Urkunde des Menschengeschlechts, Riga, 1774.
- , Vom Geist der Ebräischen Poesie; eine Anleitung derselben und der ältesten Geschichte des menschlichen Geistes. 2 knj. Dessau 1782/83.
- FRANZ DELITZSCH, Zur Geschichte der jüdischen Poesie, Leipzig 1836.
- LEOPOLD ZUNZ, Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden, Frankfurt 1892.
- , Die synagogale Poesie des Mittelalters, Frankfurt 1920.
- SCHELOMO IBN VERGA, Schevet Jehuda, Jedrene 1554. Nemački prevod (»Salomon Aben Vergas«) od M. Wienera, Hannover, 1856.
- MORITZ STEINSCHNEIDER, Allgemeine Einleitung in die jüdische Literatur des Mittelalters (Vorlesungen gehalten in den Jahren 1859—97), London, 1903/05; ponovljeno izdanje Jerusalem 1938.
- , Die hebräischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des Mittelalters, Berlin 1893.
- , Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften, Leipzig, 1857, ponovno izdanje Jerusalem, 1937.
- GUSTAV KARPELES, Die Geschichte der jüdischen Literatur, 2 knj., Berlin 1886, 1905.
- J. WINTER u. AUG. WUENSCHKE, Die jüdische Literatur, 3 knj. Trier, 1894/96.
- JOSEPH KLAUSNER, Geschichte der neuhebräischen Literatur, nemački prevod H. Kohna, Berlin, 1921.
- JOSEF LIN, Die hebräische Presse. Werdegang und Entwicklungstendenzen, Berlin 1928.
- B. WACHSTEIN, Die hebräische Publistzik in Wien, Wien, 1930.

V. LEVIN, M. SCHEUER, Aus neuer hebräischer Dichtung. Tel Aviv 1949(?)
—, »Neue Dichtung aus Israel« u: »Hortulus« god. 9. sveska 1. St. Gal-
len 1959.

—, In Davids Laube (Israellische Erzählungen, aus dem Engl. v. J. Piron),
München 1960.

HIRAM PERI (PFLAUM), Der Religionsdisput in der Barlaam-Legende,
ein Motiv abendländischer Dichtung, Salamanca 1959.

5. DELA O ISTOCNOM JEVREJSTVU

MORITZ STEINSCHNEIDER, »Jüdisch-deutsche Literatur« u: »Serapeum«
Jgg. 9; 10, Leipzig 1948/49, ponovljeno izdanje Jerusalem 1961.

F. J. BERANEK, »Jiddisch« u: Deutsche Philologie im Aufriss, izdanje
W. Stammer kni. 1, 2, prerađeno izd. Berlin 1957.

S. J. AGNON, A. ELIASBERG, Das Buch vom polnischen Juden, Ber-
lin 1916.

A. ELIASBERG, Sagen polnischer Juden, München, 1916.

—, Ostjüdische Erzähler, Weimar, 1916.

—, Ostjüdische Volkslieder, München, 1918.

—, Ostjüdische Novellen, München, 1919.

—, Jüdisches Theater, 2 knj. München, 1919. Berlin, 1920.

IMM. OLSVANGER, Aus der Volksliteratur der Ostjuden, Basel 1920,
1931; = Reife Pomeranzen, Schocken Verlag/23, Berlin, 1934.

6. IZUČAVANJE HEBREJSKOG JEZIKA U NEMACKOJ

JOH. DAV. MICHAELIS, Beurteilung der Mittel, welche man anwendet,
die ausgestorbene Hebräische Sprache zu verstehen, Göttingen 1757.

CHR. FR. SCHNURRER, Biographische und literarische Nachrichten von
ehemaligen Lehrern der hebräischen Litteratur in Tübingen, Ulm 1792.

LUDWIG GEIGER, Das Studium der hebräischen Sprache in Deutschland
von Ende des XV bis zur Mitte des XVI Jahrhunderts, Breslau, 1870.

BERNH. WALDE, Christliche Hebräisten Deutschlands am Ausgang des
Mittelalters, Habilitationsschrift, Münster i. W. 1916.

WILLI VOMSTEIN, Trudpert Neugart und die Einführung der biblischen
Sprachen in das Theologiestudium an der Universität Freiburg i. Br. Ein
Beitrag zur Geschichte der bibelsprachigen Studien in der deutschen katholi-
schen Theologie der Aufklärung, Freiburg, 1958.

IZDANJA NA SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

ALEJHEM, Salom, Veseli sirotani (preveo M. M. Pešić), Beograd 1951.

ALEJHEM, Salom, Marijenbad (preveo Zak Konfino); Moj prvi ljubavni
doživljaj i Pesma nad pesmama (preveo M. M. Pešić), izd. »Omladina«, Beo-
grad 1955.

ALEJHEM, Salom Dečak Motl (prevela Angelina Zubac) izd. »Džepna
knjiga«, Sarajevo 1956.

AS, Salom, Mary (prevco Nikola Nikolajević), izd. »Zabavna biblioteka«, Zagreb 1925.

AS, Salom, Mati (prevela Lidija Dmitrijeva), izd. »Zadruga«, Beograd 1954.

BURLA, Jehuda, Sudbitna — Ludakinja (preveo Samuel Romano), biblioteka »Židov« 3, Zagreb 1930.

DUBNOV, Simon, Kratka istorija jevrejskog naroda, izd. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1962.

PEREC, Jichok Leib, Š'ma Jisroel ili Begešar (preveo A. Gold), edicija Hiljadu svjetskih pisaca, sv. 2, Zagreb.

PEREC, Jichok Leib, Bajke i priče, Zagreb 1932.

RABINSON, M. — BISTRICKI, N., Antologija novohebrejske književnosti (uredio D. Stajner, preveli J. Maestro i Š. Romano, pesme prepevali H. Gotlib, J. Levi, H. Livni, Š. Romano i D. Stajner), izd. Biblioteka »Židov«, Zagreb 1933.

ROTMILER, Cvi, Bjalk (Biografija — Izabrane pesme), izd. Biblioteke Jevrejskog narodnog kalendara, Beograd—Zagreb 1937.

DOBITNICI NAGRADA ZA LEPU KNJIŽEVNOST*)

A. Bjalikova nagrada grada Tel Aviva (dodeljuje se istovremeno sa nagradom za judaističke nauke):

1934. M. Šoham, »Cor ve'Jerušalajim«; D. Baron, Pripovetke
1935. Š. J. Agnon, »Bolvav jamim« (»U srcu mora«)
1936. A. Freiman, »1919«
1937. D. Simonovič, »Maceva« (»Spomenik«), idila
1938. J. Steinberg (Ukrajina 1887 — Tel Aviv 1947), Celokupna dela
1939. J. Kahan, »Lejad hapiramidot« (»Kod piramida«), dramatična simfonija
1940. J. Burla, »Alilot Akavja«; A. Baraš, »Ahava sara«
1941. Š. Černihovski, »Re'i, adama« (»Gledaj, zemljo«), pesme
1942. Š. Šalom, »Panim el panim« (»O liku«), pesme
1943. H. Hazaz, »Rejahim švurim«, Pripovetke; Š. Černihovski (počasna nagrada) za prevod Odisejade
1944. A. A. Kabak, »Behalal harek«
1945. J. Karni, Pesme o Jerusalimu
1946. J. Fischmann, »Pe'at sade« (»Na ivici polja«), pesme
1947. G. Schofmann, Celokupna dela, knj. 1
1948. U. C. Grynberg, »Hanefeš be'ene habasar« (»Duša u očima mesa«), pesme
1949. Max Brod, »Okovani Galilej« (Roman, hebrejsko izdanje)
1950. D. Šim'oni, Pesme (2 knj.)
1951. Š. J. Agnon, »Oreah nata lalun«
1952. Z. Šne'ur, Pesme (2 knj.)
1953. J. D. Berkovic, Pripovetke i drame (5 knj.)

* Godina i mesto rođenja naznačeni su samo kod autora koji se u tekstu ne spominju; neprevedeni naslovi obrađeni su u tekstu.

1954. J. Fischmann, Eseji i monografije (5 knj.)
 1955. J. Burla, Pripovetke; U. C. Grynberg, »Rehovot hamahar«
 1956. M. Šamir, »Meleh basar vadam«
 1957. Cvi Wislawsky (Poljska 1889 — Jerusalim 1957), eseji
 1958. N. Altermann, »Ir hajona«
 1959. E. Steinmann, Celokupna dela (4 knj.)
 1960. A. Šlonski, Celokupna pesnička dela
 1961. Š. Cemah, eseji

B. Nagrada »Izrael« (najčešće se dodeljuje za životno delo književnika, ali i za pojedinačna dela; dodeljuje se i za dostignuća na naučnom polju i u likovnoj umetnosti):

1953. J. Kahan; H. Hazaz
 1954. Š. J. Agnon; D. Šim'oni (posthumno)
 1955. Z. Šne'ur; J. Lamdan (posthumno)
 1956. G. Schofmann; M. Jalan — Stekelis
 1957. J. Fischmann; U. C. Grynberg; Eliezer Smoli (Volinija, 1901)
 1958. Š. J. Agnon; J. D. Berkovic; J. Kahan
 1959. S. Jis'har; anonimni pisac za delo »Gog i Magog
 1961. J. Burla

R E G I S T A R

- Abrabanel, Jehuda 10
 Abramović, S. J. (v. Mendele) 49
 Ahad Ha'am 34, 37, 38, 54—55, 59,
 66, 67, 68, 81
 Adler, H. G. 117
 Adler, M. N. 51
 Agmon (Bistricki), N. 56, 63, 105
 Agnon, S. J. 45, 68, 90, 95—98, 111
 119
 Akosta, Uriel 83
 Alkalaj, J. S. 102
 Altenberg, P. 92
 Altermann, N. 78, 104, 108—109
 Amir, Aharon 113
 Amir, Anda 110
 Andersenove bajke 55
 Aristofan 104
 Astarta 70, 113
 Aš, Salom 73
 Avicebron 10
 Avinoam, R. 81
 Avi-Saul, M. 111
- Baal 70, 113
 Baal-Sem-Tov, Jisrael 66
 Beck, L. 118
 Baer, F. 117
 Balzac 113
 Bamberger, F. 18
 Baraš, A. 69, 73, 79, 92—93
 Bar-Josef, J. 73, 87, 103, 105
 Bar-Kohba 38, 70
 Bat Hama 110
 Bat Mirjam, J. 75, 110
 Baudelaire 28, 53
 Bavli, H. 81
 Ben-Amitaj, L. 87
 Ben-Cion 65
 Benjamin iz Tudele 51
 Benjamin, I. J. 51
- Ben-Jehuda, E. 44, 63, 73, 112
 Ben-Jichak, A. 106
 Beranek, F. J. 119
 Berdičevski, M. J. (v. Bin Gorion,
 M. J.)
 Bergen Belzen, pesme 69
 Berkovič, J. D. 105—106
 Beršadski, J. 54
 Bjalik, H. N. 47, 49, 58—65, 66, 69,
 70, 71, 73, 90, 92, 95, 111
 Bjalik, Institut 63
 »Biljke Istoka« 21
 Bin Gorion, E. 67, 70
 Bin Gorion, M. J. 66—68, 80, 82,
 113
 Birnbaum, N. 117
 Bistricki (v. Agmon, N.)
 Blank, S. L. 82
 Blok, A. 108
 Bluwstein (v. Rahel)
 »Boccaccio« 12
 Borchardt, R. 55, 56
 Brainin, R. 83
 Braudes, R. A. 40—41
 Brecht, B. 108
 Brenner, J. H. 53, 73, 84—85, 86, 115
 Breydenbach, B. v. 43
 Brod, Max 94
 Buber, Martin 43, 58, 86, 98, 118
 Buber, Salomon, 31
 buharski Jevreji 75
 Buki ben Jogli 41
 Bulaffi, M. 12
 Bulwer, L. 28
 Burla, J. 101
 Byron, G. G. 33, 55
- Camus, A. 113
 Carmi, T. 77
 Cemah, S. 111

- Cervantes, M. 49
 Chagall, Marc 74
 Chouraqui, A. 117
 Churchill 113
 Cohen, J. (v. Kahan, J.)
 Cohen S. (v. Hakohen, S.)
 Coster, de 108
- Čehov, A. 92
 Cernihovski, S. 41, 64, 68—72, 79, 80,
 90, 111, 113
- »Davare« 112
 David, kralj 77, 80, 114
 De Gaulle 113
 Delitzsch, Franz 18, 118
 De' Rossi, S. 11
 De Vega, Lope 101
 Dion 22
 »Don Karlos« 93, 104
 »Don Kihot« 63
 »Don Kihot, jevrejski« 51
 Dostojevski 84
 »Dreyfus, Alfred« 83
 drama 11, 19, 22, 56, 57, 58, 79, 85,
 89, 91, 100, 101, 103—106, 109, 114
 Dubnov, S. 59, 117
- Efrat (Efros) J. 82
 Elias, Refael 100
 Eliasberg, A. 58, 119
 Eliasberg, P. 58
 Elija od Vilne 91-92
 Eliša ben Abuja 33, 40
 Eliševa 109
 Eloesser, A. 117
 »Encyclopaedia Hebraica« 41
 Erasmus 93
 Erter, J. 24
 Ezop 36
- Faust 32—33, 80, 104
 Feierberg, S. 52, 56
 Feiwel, B. 117
 Fichmann, J. 65, 110
 »Fons Vitae« 10
 Franco Mendes, D. 17, 19
 Fränkel, No'omi 110
 Freimann, A. 76
 Frischmann, D. 54—56, 66, 67, 70,
 77, 80, 92, 112
- Gandi, 86
 Geiger, L. 119
 George, krug 56
 »Gilgameš« 70
 Ginsburg, P. 87
 Ginzburg, A. (v. Ahad Ha'am)
 Gnesin, U. N. 53, 56, 73, 84, 92,
 106, 115
 Goethe 70, 80
 Gogolj 108
 Goitein, S. D. F. 117
 Goldberg, Lea 109
 Goldenberg, J. N. 75
 Gordon, A. D. 85—86
 Gordon, J. L. 36, 38, 40, 54, 75, 112
 Gordonia 86
 Corki, M. 61, 92, 108
 Graetz, H. 117
 Grimove priče 55
 Grossmann, R. (v. Avinoam, R.)
 Gruenhut, L. 51
 Grynberg, U. C. 47, 77—78, 80, 89
 Guri, H. 114
 Gutzkow 83
- »Haarec« 98
 »Habima«, pozorište 56, 75, 100, 103,
 105, 106
 »Hacefira« 35
 Ha'efrati, Josef 17
 Haendel, J. 110
 Hajug, M. 77
 »Hakarmel« 35
 Hakohen, Adam (Lebensohn) 36
 Hakohen, Salom 21—22
 Halevi, Jehuda 10
 Halevi, J. 105
 Halkin, S. 73, 82, 89, 111
 »Hamagid« 35
 »Hale'asef« 16
 Hame'iri, A. 73, 105, 108
 »Hamelic« 35, 38
 Hamenahem, E. 103
 »Hamlet« 33, 104, 108
 Hare'uvani, David 94
 hasidizam 13, 29, 30, 43, 45, 46, 47,
 49, 57, 66, 67, 73, 78, 83, 88, 89, 95
 haskala 15
 Hauptmann, G. 85
 »Hašahar« 30
 Havadja Musa 88

Hazaz, H. 73, 98—100
 Hebbel, F. 66
 hebrejski jezik, razvoj 15, 16, 19,
 20—21, 21—22, 27—28, 29—30, 35,
 36, 39, 42—44, 50, 55, 63—64,
 70—71, 72—73, 104, 105
 Hebrew Union College Annual 31
 Heimann, Moritz, 67
 Heine, H. 55
 Hemingway, E. 113
 Herder, J. G. 18, 31, 118
 »Heriman i Dorotea« 65
 Herzl, Theodor 38, 41, 93
 Hess, Moses 29—30, 37
 Hesse, Hermann 66
 »Hibat Cion«, »Hovevc Cion« 38,
 75, 85
 himne 9, 11, 22, 74, 78
 Hofsi, David 19
 Homer 64, 72
 humanizam, humanisti 11, 13, 15
 Hurgin, J. 102

 Ibn Ezra, M. 10
 Ibn Gabirol, S. 10,
 Ibn Nagrela, S. 10, 23
 idile 69, 88
 »Ifigenija« 80
 Immanuel Haromi 12
 Irod 115
 »Irod i Mariamne« 66
 Isus 67, 94
 »Isus i Marija« 79
 »Isus Nazarećanin« 105

 Ja'ari, A. 56, 104
 Ja'ari J. 86, 88, 98
 Jacobsen, J. P. 66
 Jakenhas (v. Goldenberg, J. N.)
 Jalag (v. Gordon, J. L.)
 Jalan—Steklis, Miriam 110
 Ja'os—Kest, I. 69
 Jehalel 75
 Jehuda Halevi 10
 Jellin, D. 101, 112
 Jemen, Jemenićani 10, 98, 99, 100
 Ješiva (v. talmudska akademija)
 Ješurun, A. 113
 jidiš 12, 24, 40, 41, 43, 45, 49, 50,
 56, 59, 72, 75, 78, 80, 83, 90, 92,
 93, 105, 111

Jiz'har 114, 115
 Josef ben Tanhum 43
 Josif, romani o 67
 Josifon 76
 Joyce, J. 53
 Judita, Knjiga o 19
 »Julije Cezare« 63

 Kabak, A. A. 73, 92, 93—94
 Ka—cetničnik 69
 Kahan, J. 80
 Kafka i Agnon 97—98
 »Kalevna« 70
 Kamerno pozorište 56, 103, 109
 Kanaanićani 39, 67, 112
 kantata 12
 Kariv, A. 75
 Karmi, J. 90
 Karpeles, G. 118
 Kästner, E. 109
 Kayserling, M. 52
 Kazenelson, J. 79
 Kaznelson, J. L. 41
 Keller, G. 111
 Kešet, Ješurun 111
 kibučka poezija 87
 Klausner, J. 39, 59, 111, 118
 Klopstock 18
 koncentracioni logor 69, 76, 80, 107
 Koplevic, J. 111
 Kovner, A. 76
 »Kralj Jovane« 82
 »Kralj Lira« 108
 Krochmal, N. 31—32
 Kuk, A. J. H. 78
 kurdski Jevreji 101
 Kurzweil, Benedikt 111
 kvuca 85

 Lahover, J. F. 111
 ladino 43, 101, 102
 Lafontaine 36, 113
 Lagerlöf, S. 82
 Lamdan, J. 69, 78, 86—87
 Landau, J. 31
 Lavri, M. 89
 Lazar, N. M. 107
 Lebensohn, A. (v. Hakohen A.)
 Lebensohn, M. J. 36
 legende, obrada 24, 32, 42, 43,
 62, 67
 Lenski, H. 76

Leone Ebreo (v. Abrabanel, J.)
 Lessing, 12, 17
 Letteris, M. H. 32—33
 Levin, J. L. (v. Jehalel)
 Levin, V. 119
 Liebeschütz, H. 118
 Lilienblum, M. L. 36, 40
 Lin, J. 118
 Lisitzky, E. 81
 »Ludmir, devica iz« 83
 Lusitanus, Abraham 10
 Luzzatto, M. H. 12, 13, 17, 19
 Luzzatto, S. D. 32

Maeterlinck, M. 82
 »Mahabrot« 12
 Maimon, Salomon, 17
 Maimonides 10
 Majakovski 108
 »Makamen« 12
 Malec, D. 88
 Mameluci 43
 Mandelkern S. 27
 Mann, Thomas 67, 111
 Mann i Agnon 98
 Manoello Romano (v. Immanuel
 Haromi)
 Mapu, Avraham 26—29, 33, 50
 Marani 10, 19, 80, 84
 »Marija Stuart« 56
 Martinet, A. 51
 maskilim 15
 Meged, A. 105
 Mendele Moher Sfarim 45, 50, 52,
 54, 56, 59, 65, 68, 69, 71, 90,
 95, 101
 Mendelssohn, M. 16, 17, 21
 mesijanizam (v. i Sabataj Cvi)
 19, 94
 Metastasio 19
 Michaelis, J. D. 119
 »Michael Kramer« 85
 Midraš 45
 Mihal (v. Lebensohn, M. J.)
 Milton 81
 mistika 7, 11, 19, 24, 26, 57, 78,
 82, 87, 94, 102
 Mišna 45
 mitnagdīm 45
 mitologija, jevrejska 67
 Mladi hebrejci (v. »Kanaanićani«)
 »Mletački trgovac« 82

Moher Sfarim (v. Mendele)
 Modern Hebrew Literature 111
 »Modernisti« 87, 100, 107
 Mojsije 67
 Molho, Słomo 94
 Molière 70
 Mommsen 39
 »Moralne basne« 21
 Moše ben Maimon (v. Maimonides)
 Mosinson, J. 105
 »Mozeide« 18, 20, 27
 Müller, D. H. 31

Nacionalni epovi 72
 Nassi, Grazia Mendes 80
 Nassi, J. vojvoda od Naksosa 80
 »Natan mudri« 33
 Nietzsche 38, 55, 113
 Njekrasov 36
 Noah, M. E. 105
 Novi zavet 113

»Ohel«, radničko pozorište 56, 103
 Olsvanger, I. 61, 119
 opera 12, 89
 »Otel« 109

Pagis, D. 76
 »Peer Gynt« 109
 Perec, J. L. 57—58, 68, 73, 101
 Peri, Hiram 119
 Perl, J. 24
 Perlmutter, J. (v. Ješurun, A.)
 persijski Jevreji 101
 Persic—Zlatopolski 74
 Pflaum (v. Peri)
 pikarski romani 11, 51, 95
 Pines, D. 76
 Pinkerfeld, Anda (v. Amir, A.)
 Pinsker, J. L. 37, 47
 pioniri, pionirski pokret 69, 72,
 73, 78, 85, 86, 87, 88, 103, 107
 Pirandello 109
 Poètes israéliens d'aujourd'hui 107
 poslovice 102
 Preil, G. 81
 Prejgerson, Z. 76
 prigodna pesma 11, 12
 progoni, srednji vek: 10, 11, 28,
 38, 43, 70, 79, 91, 93
 19. vek: 26, 34, 37, 46

20. vek: 60, 69, 76, 78, 79, 80,
84, 86, 91, 92, 108
Proust 53
Puškin 55, 108

Raab, Ester 110
Rabinov, J. 87
Rabinovič, S. 49, 105
Racine 19, 109
Rahel Sela — Bluwstein 87, 88, 110
Ramberg, Rahel 66
Ramhal (v. Luzzatto, M. H.)
Ranak (v. Krochmal, N.)
Rapaport, S. 32
»Raši« 83
»Rat i mir« 109
Ratoš, J. 113
Ravidovicz, J. 31
Ravnicki, J. H. 62
Regelson, A. 82
»Reineke, lisac« 70
religiozni liričari (v. himne)
Renan 39
Reuchlin, J. 64
»Ričard III« 101
Rilf, I. 37
Rilke, R. M. 53
»Rim i Jerusolim« 30
Rimon, J. 78
Rimon J. Z. 78
rimovana proza 11, 42
ritualna ubistva, optužbe 102
Rivlin, J. J. 113
Rolland, R. 108, 111
»Romeo i Julija« 101
Rückert, Fr. 32
Rudin E. 76
Ruppin, A. 117

Sabataj, Cvi 13, 28, 46, 100
Sachs, S. 28
Sackler, Z. H. 105
Sade, P. 113
Saliternik, C. 86
Satanov, J. H. 19
Schatz, Cvi 85
Schechtmann, Malka (v. Bat Hama)
Scheuer, M. 119
Schiller 17, 20, 56
Schnurrer, Ch. F. 119
Schoeps, H. J. 118

Schofmann, G. 53, 92
Scholem, G. 118
Schopen, E. 117
Schwartz, I. J. 83
Sdan, D. 111
sefardski, španski 10, 12, 42, 63,
64, 100—101
»Sefer ha'agada« 62
Sela—Bluwstein (v. Rahel)
Shakespeare 12, 55, 82, 101, 108,
109
Shaw, B. 113
Silberschlag, J. 81
Silkner, B. N. 81
Smilanski, M. 88
Smilanski S. (v. Ji'zhar S.)
Smolenskin, P. 30, 31, 32—34, 50
sonet, 12, 70
Sonne, A. (v. Ben Jichak A.)
Sofokle 70
socijalizam, socijalisti 29, 74
Spengler 93
Spinoza 10, 83
Spring, H. 113
Steinschneider, M. 118
Stendhal 94, 113
Stock, D. (v. Sdan, D.)
Storm, Th. 93
Strauss, L. 109
Stream of consciousness 53
Studies in Bibliography and
Booklore 43
Stybel 74
Svici sa Mrtvog mora 115
Swift 49
Szenes, H. 105

Saham, N. 105
Sadat (v. Luzzatto, S. D.)
Salit, A. 115
Salom Alehem (v. Rabinovič S.)
Salom, S. 89
Sami, J. 102
Samir, M. 114—115
Selah, U. 113
Senhar, J. 103
Sim'oni, D. 88
Sir, (v. Rapaport S. J.)
Slonski, A. 78, 104, 107—108
Sne'ur 49, 68, 69, 73, 80, 90—92
Sne'ur Zalman od Ladija 91
Soham, M. 69, 78—79

Solem, Geršon 118
Solem Alejhem (v. Rapaport S. J.)
Solohov 108

Tabib, M. 100
Tagore, R. 55
Talmud 9, 25, 45, 58, 86
Talmudska akademija 20, 25, 27,
53, 58, '66, 68, 84

Tene, B. 87

Teokrit 70

Terni, D. 12

Thoreau, H. D. 85

»Till Ulenspiegel« 108

»Tkači« 85

Tolstoj 84, 85, 109

Tomer, B. 76

Torczyner, N. H. 44

»Torkvato Taso« 80

trubaduri 9

Tur—Simai, N. H. (v. Torczyner
N. H.)

Tverski, J. 83

»Ukročena goropad« 101

Vaarlam i Josafat 12

Vered, Haja 88

»Verter« 33

»Viljevi Tel« 63
viteški roman 12
Vogel, D. 107
Vomstein, W. 119

Wachstein, B. 118

Walde, B. 119

Waltari, M. 113

Wassermann, J. 94

Weiss, E. H. 31, 32

Wessely, N. H. 17—18, 25

Whitman, W. 77, 82

Wiener, M. 118

Wilde, O. 55

Wilhelm, K. 118

Winger, S. 117

Winter J. i Wünsche Aug. 118

Wolfe, Thomas 53

Woolf, Virginia 53

»Zapadno-istočni listovi« 32

»Zaratuštra« 55

Zeitlin, A. 78

Zeitlin, H. 78

Zlatopolski (v. Persiç)

»Zohar« 9

Zuckermann, H. 58

Zunz, L. 32, 118

Zabotinski, V. S. 61

IZDANJA SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE :

**ZLOČINI FAŠISTIČKIH OKUPATORA I NJIHOVIH
POMAGAČA PROTIV JEVREJA U JUGOSLAVIJI**

Dokumentarna knjiga sa 245 strana teksta, 93 fotografije
i predgovorom d-ra Alberta Vajsa. Urednik dr Zdenko Levntal.

cena 300 — dinara

Drugo izdanje sa engleskim rezimeom na 40 strana

cena 400.— dinara

JEVREJSKI ALMANAH

Na oko 400 strana donosi niz članaka o savremenim zbiva-
njima u jevrejskoj zajednici, priloge za istoriju jevrejstva,
književne priloge, hronologiju važnijih događaja iz života
jevrejske zajednice u Jugoslaviji itd.:

za godinu 1954.

rasprodalo

za godine 1955/56.

cena 400 — dinara

za godine 1957/58.

cena 400.— dinara

za godine 1959/60.

cena 500.— dinara

za godine 1961/62.

cena 1500.— dinara

za godine 1963/64.

cena 1.500.— dinara

SIMON DUBNOV :

KRATKA ISTORIJA JEVREJSKOG NARODA

275 strana — cena 800.— dinara

VIDOSAVA NEDOMAČKI :

STARA JEVREJSKA UMETNOST U PALESTINI

ilustrovano, 157 strana — cena 1.000.— dinara

JEVREJSKI PREGLED

Organ Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, izlazi od 1951.
godine (do 1958 godine kao »Billen«). — Donosi obave-
štenja o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji i u
svetu. — Izlazi mesečno.
